
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

A. G. Woodhead, *The Study of Greek Inscriptions*, Cambridge University Press, Cambridge 1959. 8ο Σελ. XII, 139.

Ὅσοι οἱ ἐρευνητὲς τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ κόσμου αἰσθάνομασταν τὴν ἔλλειψη ἑνὸς συγχρονισμένου ἐγχειριδίου τῆς ἑλληνικῆς ἐπιγραφικῆς. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς τρίτης ἐκδόσεως τοῦ κλασσικοῦ ἐγχειριδίου τοῦ Larfeld (1914) ἡ μόνη νεώτερη σύνοψη ποῦ διαθέταμε ἦταν ἡ σύντομη ἀλλὰ περιεκτικὴ ἐκθεσὴ τοῦ A. Rehm στὸ γνωστὸ Handbuch der Archaeologie (I, σ. 182-238. München 1939). Τὴν ἀνάγκη τοῦτῃ τὴν αἰσθάνονταν περισσότερό ἀπ' ὅλους οἱ ἴδιοι οἱ ἐπιγραφικοί, μάλιστα οἱ πανεπιστημιακοὶ δάσκαλοι, ποῦ ἤθελαν νὰ κατατοπίσουν στὸν κλάδο τοὺς νέους μελλοντικούς ἐρευνητὲς. Ἔτσι ὁ γνωστὸς ἐπιγραφικὸς τοῦ Βερολίνου καθηγητὴς G. Klaffenbach, ἐξέδωσε τὸ 1957 ἕνα συνοπτικὸ ἀλλὰ ἐξαιρετικὰ πυκνὸ καὶ συστηματικὸ ἐγχειρίδιο, ποῦ εἶχε μάλιστα τὴ συγκινητικὴ ἐμπνευσὴ νὰ τὸ ἀφιερῶσθαι στὴ μνήμη τῶν M. Feyel καὶ M. Segre, τῶν νέων Γάλλων ἐπιγραφικῶν ποῦ ἔπεσαν θύματα τοῦ χιτλερισμοῦ.

Τὴν ἐποχὴ ποῦ κυκλοφοροῦσε τὸ βιβλίον αὐτό, ὁ A. G. Woodhead, ἐκδότης ὑπερὰ ἀπὸ τὸ θάνατον τοῦ J. J. E. Hondius τοῦ Supplementum Epigraphicum Graecum, εἶχε ἔτοιμον τὸ χειρόγραφον τοῦ βιβλίου ποῦ παρουσιάζουμε ἐδῶ. Θεώρησε ὑποχρέωσίν του νὰ ἐνημερώσῃ τὸ δικό του κείμενον, χωρὶς ὅμως ν' ἀλλάξῃ βασικὰ τὴ σύνθεσίν του. Σὲ ἔκτασιν καὶ τὰ δύο βιβλία εἶναι περίπου ἴσα, ἀλλὰ διαφέρουν σὲ πολλὰ σημεῖα οὐσιαστικά, μολονότι ὁ σκοπὸς τους εἶναι τελικὰ ὁ ἴδιος: νὰ κατατοπίσουν τὸν μὴ εἰδικόν, θὰ ἔλεγα καλύτερα νὰ βοηθήσουν τὸν νέον ἐρευνητὴ νὰ σχηματίσῃ μιὰ γενικὴ ἔγκυρη εἰκόνα τῶν ἐπιγραφικῶν σπουδῶν. Ὅσο κι' ἂν ἡ φύσιν τῶν δύο ἐκδόσεων καὶ ἡ μικρὴ χρονικὴ τους ἀπόστασις ὀδηγῆι σὲ συγκρίσεις, θὰ πρέπει, νομίζω, νὰ τὶς ἀποφύγουμε, ὅπου αὐτὲς δὲν εἶναι ἀπολύτως ἀπαραίτητες.

Τὸ βιβλίον τοῦ W. εἶναι ἀσφαλῶς χρήσιμον καὶ χωρὶς ἐπιφυλάξεις μπορεῖ κανεὶς νὰ τὸ συστήσῃ τόσο στοὺς μὴ εἰδικούς, ὅσο καὶ στοὺς νέους ποῦ ἀφείλουν νὰ ἐτοιμαστοῦν γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴν ἔρευνα. Θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε πῶς τὸ χαρακτηρίζει ἡ ἀγγλοσαξωνικὴ πρακτικὴ ἀντίληψιν, ἡ πίστις στὴ φιλοσοφίαν τοῦ ἐμπειρισμοῦ. Γι' αὐτὸ πολὺ συ-

χνά διαπιστώνει κανείς την έπιμονή σέ πραχτικέσ συμβουλέσ, σέ έπαναλήψεις για τó τί πρέπει νά προσέχη και τί ν' άποφεύγη ó μελετητής τών έπιγραφών, και σέ πλατιά εξήγηση πραχμάτων, που ίσως ένας άλλος συγγραφέας θά τά προσπερνούσε μόνο με μιá σύντομη άναγραφή. "Αν σκεφτόμασταν τήν οικονομία του χρόνου ή τής δαπάνης, ή συμπύκνωση αυτών τών τμημάτων θά ήταν έφικτή. "Ωστόσο ή καθαρή διατύπωση έπιτρέπει τó άνετο διάβασμα και δέν προκαλεί κούραση.

"Ενα όποιοδήποτε βιβλίο ακολουθεί μιá δική του άρχιτεκτονική, που έχει τούς λόγους της για νά έπιβληθή στον συγγραφέα, ώστε παρατηρήσεις σχετικά μ' αυτήν φαίνονται συχνά έπιπόλαιες. "Εν τούτοις νομίζω πώς και ó συγγραφέας θά συμφωνούσε πώς τó πρώτο κεφάλαιο (Signs and Symbols), που ακολουθεί τήν εισαγωγή, αφινδιάζει τόν άναγνώστη, ειδικό είτε μή. Τó περιεχόμενό του άλλωστε τó τοποθετεί φυσιολογικά άνάμεσα στα κεφάλαια VI (Restoration of Inscriptions), και VII (Squeezes and Photographs) ή, άκόμα καλύτερα, τó καθορίζει ως τμήμα ένός μεγαλύτερου κεφαλαίου με γενικό θέμα τή μελέτη και τή δημοσίευση τών έπιγραφών, μέσα στο όποιο θά μπορούσαν νά ένταχθούν και τά δύο άλλα (VI και VII). Στην θέση του θά περίμενε κανείς μιá σύντομη έστω ιστορία τής έλληνικής έπιγραφικής, που είναι πάντα άπκαίτητη, όσο συνοπτική κι' αν είναι ή βλη σύνθεση (πρβ. τó σχετικό κεφάλαιο I του Klaffenbach) με άμεσο συμπλήρωμα τόν κατάλογο τών πιό σημαντικών έπιγραφικών δημοσιεύσεων που ó W. τόν τοποθετεί στο κεφάλαιο IX.

Τó 2ο κεφάλαιο είναι αφιερωμένο στις άρχές και τήν άνάπτυξη του έλληνικού άλφαβήτου, τó 3ο στη βουστροφηδόν και στοιχηδόν γραφή (γιατί ιδιαίτερο κεφάλαιο;), τó 4ο στην κατάταξη τών έπιγραφών, τó 5ο στη χρονολόγησή τους και ύστερα άπό τó 6ο (άποκατάσταση) και 7ο ("Εκτυπα κτλ.) ύπάρχει ένα ένδιαφέρον 8ο κεφάλαιο για τίς έπιγραφές στην ιστορία τής έλληνικής τέχνης. "Υστερα άπό τó 9ο κεφάλαιο (δημοσιεύσεις) ακολουθεί 10ο με τίτλο: Some Miscellaneous Information, όπου δίνονται πολú χρήσιμες πληροφορίες για τούς αριθμούς, για τίς άττικές φυλέσ, τούς δήμους, τούς άρχοντες, τó άττικό ήμερολόγιο, τούς μήνες τής "Αττικής και τών Δελφών.

Σέ ένα τέτοιο βιβλίο είναι φυσικό και σωστό νά παρουσιάζονται οι άπόψεις που είναι γενικά παραδεχτές, νά μήν ύπάρχη προσπάθεια πρωτοτυπίας. Γι' αυτό δέ θά μπορούσαν νά προκύψουν βασικές αντιρρήσεις στα όσα με άπλό και καθαρό τρόπο έκθέτει ó συγγραφέας. Θά άξιζε όμως νά σταθούμε λίγο στο περιμάχητο θέμα τής χρονολογίας του έλληνικού άλφαβήτου και του τρόπου με τόν όποιο έγινε ή παραλαβή του άπό τούς Φοίνικες.

Ύστερα από την υπερβολικά χαμηλή χρονολογία που προτάθηκε από τον Carpenter, παρέμεινε στους Ἀγγλοάξωνες ιδιαίτερα επιγραφικούς ή διάθεση ν' απαλλαγούν από την ύψηλή χρονολόγηση του 10ου και 9ου αιώνα και να δεχθούν ως χρόνους παραδοχής τους χρόνους περίπου των πρώτων μαρτυρημένων ελληνικών επιγραφών (Διπύλου, Ὑμητοῦ κλπ.). Αὐτὴ ἡ ἀποψη ἔχει κερδίσει ἔδαφος, καὶ μολονότι ὁ Klaffenbach π.χ. ἐξαιρουθεὶ νὰ δέχεται τὸν 9ον αἰ., τόσο ὁ W. όσο καὶ ὁ R. M. Cook, καὶ ἡ L. H. Jeffery ἀδίστακτα προτείνουν τὸν 8ο. Εἶναι ἀδύνατο νὰ ἔχουμε αὐτὴ τὴ στιγμή τὴν ἀναμφίλεκτη ἀπόδειξη ποὺ ἀπαιτεῖ τὸ ζήτημα, γιὰ νὰ βρῆ τὴν ὀριστική του λύση. Ἐν τούτοις θὰ πρέπει νὰ εἶμαστε πάντα ἐπιφυλακτικοί· προσωπικά πάντως θεωρῶ πολὺ χαμηλὴ τὴ χρονολογία τοῦ 8ου αἰῶνα καὶ πιστεύω πὼς ὁ Klaffenbach δὲν ἔχει ἄδικο. Ἀλλὰ τὸ ζήτημα τοῦτο συνδέεται καὶ μὲ τὸ θέμα τῆς «περίδοῦ τῆς ἀγραμματοσύνης τῶν Ἑλλήνων» ὕστερα ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ μυκηναϊκοῦ κόσμου. Μολονότι δὲν εἶναι ἐδῶ ἡ θέση γιὰ μιὰ διεξοδικὴ συζήτηση, τὴν ὁποία ἐλπίζω νὰ ἐπιχειρήσω ἄλλοῦ, θὰ μοῦ ἐπιτραπῆ νὰ σημειώσω μόνον ἕνα, κατὰ τὴ γνώμη μου, τὸ πρόβλημα εἶναι περισσότερο περίπλοκο ἀπὸ ὅσο συνήθως παρουσιάζεται. Μὲ τὸν ἀείμνηστο A. J. B. Wace εἶχαμε βρεθῆ σύμφωνοι στὸ ὅτι ἡ «δωρικὴ εἰσβολή» εἶχε ὑπέρομετρα τονισθῆ ἀπὸ ἱστορικοὺς καὶ ἀρχαιολόγους. Τὰ χρόνια ποὺ πέρασαν μὲ ἔπεισαν ὅτι δὲν εἶχαμε ἄδικο. Καὶ στὰ χρόνια τούτα στερεώθηκε ἡ πεποίθησή μου πὼς ὁ μεγάλος ἀρχαιολόγος εἶχε μαντέψει σωστά καὶ κατὰ ἀκρίβεια: πὼς δηλαδὴ οἱ Ἑλληνες δὲν ἔπαψαν νὰ χρησιμοποιοῦν κάποιο εἶδος γραφῆς καὶ ὕστερα ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τῶν μυκηναϊκῶν ἀνακτόρων. Ὡστε ἡ «ἀρχὴ» τοῦ ἐλληνικοῦ ἀλφαβήτου ἀποτελεῖ μιὰ τολμηρὴ ἐπανάσταση στὸν τρόπο γραφῆς τῶν Ἑλλήνων, μιὰ ριζοσπαστικὴ μεταρρύθμιση, ἀλλὰ ὄχι μιὰ νέα ex nihilo δημιουργία. Ὅλα ἔμωσ αὐτὰ ἀπαιτοῦν μακρότατη συζήτηση.

Ὅπως δὴποτε ἡ παραδοχὴ τοῦ φαινικικοῦ ἀλφαβήτου δὲν μπορεῖ νὰ ἔγινε τυχαία καὶ συμπτωματικὰ οὔτε, πολὺ λιγότερο, νὰ ὀφείλεται στὴν παράλληλη χρησιμοποίησή του ἀπὸ διάφορους ἐμπόρους, ποὺ ἔτσι τὸ δίδωσαν ἀσυνάρτητα στὸν ἐλληνικὸν κόσμον, μὲ ἀποτέλεσμα τὴς διαφορῆς τῶν τοπικῶν ἐλληνικῶν ἀλφαβήτων. Αὐτὴ τὴν ἀποψη τοῦ W., ποὺ τὴ συμμερίζεται καὶ ὁ R. M. Cook, εἶναι τελείως ἀδύνατο νὰ τὴ δεχτοῦμε.

Θὰ εἶχε κανεὶς ἀντιρρήσεις ἢ διαφορῆς γνώμης σὲ λεπτομέρειες καὶ σὲ ἐπουσιώδη ζητήματα, ἀλλὰ δὲν νομίζω πὼς χρειάζεται ν' ἀπαριθμηθοῦν σ' ἕνα τέτοιο σύνταμο σημείωμα. Θὰ σημειώσω μόνον δύο. Ἐνῶ ὑπῆρχε ὄχι μόνον ἡ εὐκαιρία, ἀλλὰ ἦταν ἀνάγκη νὰ ἀναφέρεται, δὲν γίνεται μνεῖα τῆς μελέτης τοῦ Σ. I. Χαριτωνίδου, Μνημειακὴ δια-

μόρφωση των επιγραφών, Θεσσαλονίκη 1956. Είναι ένδεχόμενο να μην ήταν γνωστή στον συγγραφέα, όπως δυστυχώς πολύ συχνά τούτο συμβαίνει με ελληνικές εργασίες. Ἐλλά θα μᾶς ἐπιτραπῆ νὰ ἐκφράσουμε γενικότερα τούτο τὸ παράπονο: πολλοὶ ξένοι συνάδελφοὶ δὲν φροντίζουν νὰ ἐνημερώνωνται ἀρκετὰ στὴν ἐλληνικὴ βιβλιογραφία ἢ καὶ εἴταν τὴν ἀναφέρουν ἢ ἀναγραφῆ τῶν ἐλληνικῶν τίτλων εἶναι ἀφόρητα λανθασμένη. Ἡ δευτέρα παρατήρηση εἶναι εὖ ἀναφέρεται βέβαια τὸ Bulletin Épigraphique τῶν J. καὶ L. Robert, ἀλλὰ τόσο ἄτονα, ὥστε σὸν ἀμύητο τουλάχιστο ἀναγνώστη δὲ γίνεται ἀρκετὰ σαφὴς ἡ βασικὴ σημασία τῆς ἐργασίας αὐτῆς, εὖτε δηλώνεται πόσο ἀπαραίτητὴ εἶναι γιὰ τὴν παρακολούθηση τῶν ἐπιγραφικῶν ἐρευνῶν.

Ἐλλά αὐτὰ ἀποτελοῦν, ὡς εἶπαμε, λεπτομέρειες. Τελειώνοντας πρέπει νὰ ἐκφράσουμε τὴν χαρὰ μας γιὰ τὴν ἐκδοσὴ αὐτῆ καὶ νὰ τοῖς συγγραφεῖς πῶς οἱ ἐπιγραφικὲς σπουδὲς κέρδισαν ἕνα εὐθύνοπτο, ἐγκυρο βόηθημα, πὺ θὰ βοηθήσῃ, προπάντων τοὺς νέους ἐπιγραφικοὺς, στὴ μεθοδικὴ καὶ προσεχτικὴ ἐργασία καὶ ἔρευνα.

MAN. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ

Guide for Research Students working on Historical Subjects
by G. Kitson Clark, Cambridge, at the University Press,
1958. Σελ. 56.

Ἡ ἱστορικὴ ἔρευνα ἔχει κάτι τὸ ἰδιότυπο: ἐνῶ σὸν ἀμύητο φαίνεται δουλειὰ εὐκόλῃ καὶ ἀπλή, τὸν σοβαρὸ καὶ σπουδασμένο ἐρευνητὴ, εἴταν θελήσῃ γιὰ πρώτη φορὰ νὰ ἐφαρμόσῃ τοὺς κωδικοποιημένους ἀλλὰ καὶ τοὺς ἄγραφους νόμους τῆς, μπορεῖ μὲ τίς δυσκολίες τῆς νὰ τὸν οδηγήσῃ σὲ ἀπόγνωση. Ἔτσι ὡς ἕνα σημεῖο ἐξηγεῖται γιὰτὶ, ἀντίθετα μὲ εἰς, τι συμβαίνει στὶς ἄλλες ἐπιστῆμες, ὑπάρχουν τόσο πολλοὶ ἐρασιτέχνες ἱστοριοδίφες καὶ ἱστορικοί.

Ἐλλά τὸ ἔργο πὺ ἐξετάζεται στὴ βιβλιοκρισία αὐτῆ δὲν ἀσχολεῖται μὲ τοὺς ἐρασιτέχνες τῆς ἱστορίας. Ἀπευθύνεται στοὺς εἰδικούς ἐργάτες τῆς ἱστορικῆς ἐπιστῆμης, πὺ ἔχουν στὰ πρῶτα τοὺς βήματα ἀνάγκη ἀπὸ συμπάρσταση. Εἰδικότερα ἀπευθύνεται σὸν σπουδαστὴ τῆς ἱστορίας στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Cambridge, πὺ καταπιάνεται μὲ τὴν πρώτη ἱστορικὴ του ἔρευνα, ἀλλὰ καὶ στοὺς σπουδαστὲς κάθε ἄλλου Πανεπιστημίου πὺ ἀρχίζουν παρόμοια ἐργασία. Ὁ συγγραφέας μιλεῖ σὸν ἀναγνώστη του στὸ δεύτερο πρόσωπο μὲ κάποια οἰκειότητα καὶ τοῦ θίγει ζητήματα μεθοδολογικά, ψυχολογικά, καθὼς καὶ ζητήματα ἠθους.

Δὲν εἶναι βέβαια τούτο τὸ πρῶτο βιβλίον πὺ ἀναφέρεται σὲ προ-

βλήματα ιστορικής έρευνας: εκτός από το γνωστό παλιότερο βιβλίο των Langlois και Seignobos (μεταφρασμένο ελληνικά από τον Σπ. Λάμπρο) και από το άρκετά πρόσφατο έργο των J. Barzun και H. F. Graff, *The Modern Researcher* (Νέα Υόρκη, 1957), θα μπορούσε κανείς να αναφέρει και πολλά άλλα, από τα οποία μάλιστα ορισμένα είναι πολύ πιο έκτενη. Άλλα το έργο του G. Kitson Clark έχει κάτι ξεχωριστό: είναι απλό, σύντομο, πρακτικό, ανεπιτήδευτο, και κυρίως, με το να εξετάζει όχι μόνο την έρευνα αλλά και τον έρευνητή, άνθρωπο.

Η διαβεβαίωση που γίνεται εύθως έξ αρχής, ότι οι κύριοι κανόνες του κοινού νοῦ και ότι ή ειδική εμπειρία που σε ορισμένες περιπτώσεις χρειάζεται δεν αποκτάται δύσκολα, καθησυχάζει άμέσως τον υποψήφιο έρευνητή και τον απαλλάσσει από το φόβο ότι καταπιάνεται με κάτι το ακατόρθωτο. Δέ θα ζημιωθεί όμως ο υποψήφιος έρευνητής, αν, πριν αρχίσει το έργο του, ξεκαθαρίσει τους κανόνες που υπαγορεύει στην περίπτωση αυτή ο κοινός νοῦς και απαντήσει σε ορισμένα έρωτήματα, όπως π.χ. στο έρώτημα ποιοι είναι οι σκοποι που επιδιώκει ή ιστορική έρευνα.

Η έκλογή του ειδικού θέματος που θα απασχολήσει τον νέο έρευνητή είναι ζήτημα με πρωταρχική σημασία. Σχετικά με αυτό δίνονται οδηγίες και επισημαίνονται οι κίνδυνοι που διατρέχει ο νέος να διαλέξει ένα θέμα που πράγματι είναι ανυπόστατο ή ένα θέμα για το οποίο δεν υπάρχουν πηγές ή υπάρχουν αλλά δεν είναι προσιτές, ή ένα θέμα στο οποίο κάποιος άλλος ήδη δουλεύει. Επίσης τονίζεται ή ανάγκη, ή τελική μορφή του θέματος να υπαγορευθεί από το ίδιο το υλικό της έρευνας, όπως από αυτό πρέπει βέβαια να υπαγορευθούν και τα συμπεράσματα της όλης έργασίας.

Μετά το ζήτημα της έκλογής του θέματος εξετάζεται τί προπαρασκευή πρέπει να κάμη ο υποψήφιος έρευνητής από τα σχετικά βοηθήματα πριν προχωρήσει στις πηγές και ως ποιο σημείο πρέπει να φτάσει αυτή ή προπαρασκευή, ή όποια, ενώ είναι απαραίτητη προϋπόθεση για την καλή έργασία, δεν πρέπει να παραταθεί άπεριόριστα. Στην προπαρασκευή αυτή περιλαμβάνεται βέβαια και ή μελέτη παλαιότερων έργων πάνω στο θέμα για το οποίο πρόκειται να γίνει ή έρευνα. Τα έργα αυτά συνιστάται να μελετηθούν με κριτικότητα σαν να ήταν ιστορικές πηγές, συγχρόνως όμως τονίζεται ότι ή έργασία αυτή πρέπει να γίνει με σεβασμό προς τους παλαιότερους, πολλοί από τους οποίους είναι νεκροί και δεν μπορούν να άπολογηθούν και να άποστηρίξουν το έργο τους. Ο καλός επιστήμονας πρέπει να έχει και καλό ήθος!

Για ορισμένα θέματα ή γνώση τεχνικών λεπτομερειών και όρων ως βοηθητικών στοιχείων είναι απαραίτητη. Στην περίπτωση αυτή συνι-

στάτα: να μὴ χρησιμοποιούνται ποτὲ τέτοιοι ἔργοι κατὰ τρόπο ἐρασιτεχνικός. Τὸ ἀντίθετο θὰ μπορούσε νὰ δηγήσῃ σιὰ πρὸ καταπληχτικὰ λάθη.

Ἄλλα θέματα, σιὰ ὁποῖα ἐπισύρεται ἡ προσοχὴ τοῦ νέου ἐρευνητῆ, εἶναι οἱ κατάλογοι χειρογράφων καὶ ἐγγράφων· τὰ ἀρχεῖα καὶ οἱ βιβλιοθηκῆς· τὰ φωτοαντίγραφα καὶ οἱ μικροταινίες· ἡ ἀξία καὶ ἡ σχέση τῶν ἀδημοσίεωτων καὶ τῶν δημοσιευμένων πηγῶν· ὁ τρόπος πού πρέπει νὰ γίνονται καὶ ὁ σκοπὸς πού πρέπει νὰ ἐξυπηρετοῦν οἱ παραπομπές, οἱ ὑποσημειώσεις, τὰ παραρτήματα καὶ ἡ βιβλιογραφία· ἡ ἀνάγκη νὰ παραλείπονται οἱ ἀσήμαντες ἢ ἀσχετες μὲ τὸ θέμα λεπτομέρειες — ἐδῶ δίνεται ἡ συμβουλὴ ὅτι κατὰ κανόνα τὸ πρῶτο σχέδιο τῆς διατριβῆς πρέπει νὰ περιορίζεται: τουλάχιστο κατὰ τὸ ἓνα τρίτο — κλπ.

Τὸ ἔργο συμπληρώνουν παραρτήματα μὲ βιβλιογραφικὰ, ἀρχεῖα· καὶ ἄλλες πληροφορίες.

Ὁ συγγραφέας χαρακτηρίζει τὸ ἔργο του «στοιχειώδη εἰσαγωγὴ σιὰ προβλήματα τῆς ἱστορικῆς ἐρευνας». Ὅταν τὸ διαβάσῃ κανεὶς διαπιστώνει: ὅτι συγχρόνως εἶναι καὶ καρπὸς βαθύτερης γνώσης τῶν προβλημάτων αὐτῶν. Ὁ χαρακτηρὸς αὐτοῦ τοῦ ἔργου τὸ κάνει πολύτιμο βοήθημα γιὰ κάθε νέον ἐρευνητῆ τῆς ἱστορίας, πού ἔχει ἀνάγκη σιὰ πρῶτα του βήματα ἀπὸ σίγουρες, ἀπλὲς καὶ πραχτικὲς συμβουλές.

Ε. ΠΡΕΒΕΛΑΚΗΣ

Κωνστ. Μέρτζιου, Νέαι εἰδήσεις περὶ τοῦ Λάμπρου Κατσώνη καὶ τοῦ Ἀνδρούτσου, Ἀθήναι: 1959. 80 Σελ. 131 [Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τόμος 23, ἀριθ. 3].

Μὲ τὴν νέα του αὐτῆ ἐργασία ὁ κ. Κωνσταντῖνος Μέρτζιος προσκομίζει ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα σχετικὰ μὲ τὴν δράση τοῦ γνωστοῦ προεπαναστατικοῦ ναυμάχου Λάμπρου Κατσώνη καὶ τοῦ συμπολεμιστῆ του Ἀνδρούτσου, πατέρα τοῦ ἥρωα τῆς Ἐπανάστασης Ὀδυσσεῆ Ἀνδρούτσου, κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ ρωσοτουρκικοῦ πολέμου τοῦ 1787-1792. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ εἶναι ἀρκετὰ ἀποσπάσματα ἢ καὶ ὀλόκληρες ἐκθέσεις, πού ἀπόκεινται σιὰ Βενετικὰ Ἀρχεῖα καὶ προέρχονται ἀπὸ τίς ἀλληλογραφίαι διαφόρων Βενετῶν ἀξιωματῶν τῆς Ἐπτανήσου, Δαλματίας καὶ Ἀλβανίας, τοῦ Βαυλοῦ τῆς Κωνσταντινούπολης κ.ἄ.¹.

Ἡ μελέτη τοῦ κ. Μέρτζιου περιλαμβάνει τὴν εἰσαγωγὴν (σ. 1-6), σιὰ ὁποῖα ἐκθέτει γενικὰ καὶ μὲ συντομία τὸ περιεχόμενον τοῦ νέου

¹ Ὁ κ. Μέρτζιος εἶχε προδῆ σὲ σχετικὴ ἀνακοίνωση τὴν 11 Ὀκτωβρίου 1956 σὲ δημοσίαν συνεδρία τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, βλ. *Κων. Δ. Μέρτζιου, Λάμπρος Κατσώνης καὶ Ἀνδρούτσος Λιβανίτος, Ἡπειρωτικὴ Ἔστια* 5 (1956) 846-848.

ύλικος που προσφέρει, και το κείμενο (σ. 7 κέ.) σε ελληνική μετάφραση περισσότερων από εκατό εγγράφων ή αποσπασμάτων. Στα κυριότερα απ' αυτά — 30 τον αριθμό — παρατίθεται και το ιταλικό πρωτότυπο κατά την επιθυμία της Τάξεως των Γραμμάτων και των Καλών Τεχνών της Ακαδημίας, που εκδίδει τη μελέτη.

Τα έγγραφα που δημοσιεύονται καλύπτουν χρονολογικά την περίοδο από τον Μάιο του 1788 ως τον Απρίλιο του 1796, αρχίζουν δηλαδή από την εποχή που οι Ρώσοι αποφασίζουν να μεταφέρουν τον πόλεμο και στην Ανατολική Μεσόγειο με τον Λάμπρο Κατσώνη, τον Κορσικανό Γουλιέλμο και άλλους κουρσάρους, και φθάνουν ως την ήθικη και ύλικη αποκατάσταση του Κατσώνη από την Αικατερίνη Β'. Όπως είναι γνωστό ο Κατσώνης είχε κηρυχθεί αποστάτης, γιατί αρνήθηκε να αναγνωρίσει τη συνθήκη του Ιασίου (9 Ιανουαρίου 1792) και συνέχιζε την πειρατική του δράση.

Η πολεμική γενικά δράση του Κατσώνη είναι βέβαια αρκετά γνωστή και η ιστοριογραφία μας έχει ήδη ασχοληθεί μ' αυτήν¹. Μολαταύτα η προσφορά του κ. Μέρτζιου όχι μόνο διευκρινίζει, επιβεβαιώνει και πλουτίζει με λεπτομέρειες τα ήδη γνωστά, αλλά και προσθέτει και νέα άγνωστα ως τώρα στοιχεία, που οφείλονται στη γνωστή λεπτομερειακή ακρίβεια, με την οποία συνέταξαν οι Βενετοί τις εκθέσεις προς τους προϊσταμένους των. Έτσι από τα έγγραφα αυτά μαθαίνουμε διάφορες λεπτομέρειες, όπως π.χ. τον κατά καιρούς ακριβή αριθμό των πλοίων του στολίσκου του Κατσώνη και τα σχετικά με τις δυο συγκρούσεις του με την τουρκική Αρμάδα, κοντά στην Κέα, καθώς και με την πυρπόληση της ναυαρχίδας του «Αθηνά του Βορρά» στον Κάβο Ντόρο (5/16 Μαΐου 1790). Οι χρονολογίες των διαφόρων γεγονότων εξακριβώνονται καλύτερα ή επιβεβαιώνονται. Οι ίδιες πηγές μας πληροφορούν επίσης διεξοδικά για τις κατοπινές επιχειρήσεις του Κατσώνη, αφού είχε εγκαταστήσει το δρμητήριό του στο Πόρτο-Κάγιο της Μάνης, καθώς και για την καταστροφή του στολίσκου του εκεί στις 5/16 Ιουνίου 1792 από τον τουρκικό στόλο, με τον οποίο είχαν συμπράξει μια γαλλική φρεγάτα και πολλοί εξοπλισμένοι Μανιάτες από την ξηρά. Είναι η πρώτη

¹ Βλ. Κων. Σάθα, Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα, Αθήναι 1869, σ. 543-564. Σ. Μ. Θεοτόκη, Η εν Βενετία κατασκοπεία κατά του Λάμπρου Κατσώνη, Ημερ. Μεγ. Ελλάδος 1924, σ. 348-355. Κ. Παπαρηγοπούλου, Ιστορία του ελληνικού έθνους, εκδ. σ', Αθήναι 1932, τ. 5 μέρ. Β', σ. 206-210. Η. Μαγιάκου, Ο Λάμπρος Κατσώνης (1725-1804), Αθήναι 1932. Γ. Τ. Κόλια, Οι Έλληνες κατά τον Ρωσοτουρκικόν πόλεμον (1787-1792), Αθήναι 1940, σ. 48-50, 59-63, 67-75, 89-93, όπου και σχετική βιβλιογραφία. Έμμ. Γ. Ηρωτογάλη, Συμβολή εις την ιστορίαν του Λάμπρου Κατσώνη (1792) (εξ ένετικής πηγής), Αθηνά 62 (1958) 61-78.

φρᾶ πού μαθαίνουμε τὰ πραγματικά αἰτία τῆς ἐχθρικής αὐτῆς στάσης τῶν Γάλλων καὶ τῶν Μανιατῶν ἀπέναντι στὸν Κατωῶνη. Μποροῦμε ἐπίσης μέσφ τῶν ἐγγράφων νὰ παρακολουθήσουμε ἀρκετὰ ἱκανοποιητικά τὰ σχετικά μὲ τὴ φυγὴ τοῦ Κατωῶνη ἀπὸ τὴ Μάνη, τὶς περιπλανήσεις καὶ τὴ σωτηρία του, τὶς περιπέτειες τῆς οἰκογένειάς του πού βρισκόταν στὴν Ἰθάκη κ.τ.λ., ὡς τὴν ἀφιξή του στὴν Πετρούπολη καὶ τὴν ἀποκατάστασή του ἀπὸ τὴν αὐτοκράτειρα τῆς Ρωσίας.

Σημαντικὲς ἐπίσης εἶναι καὶ οἱ πληροφορίες πού ἀναφέρονται στὸν ξακουστὸ κλέφτη καὶ συμπολεμιστὴ τοῦ Κατωῶνη Ἀνδρούτσου, κυρίως σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὰ βιογραφικά του στοιχεία καὶ τὴ σωτηρία του ἀπὸ τὴ Μάνη μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ Πόρτο - Κάγιο. Καὶ πρῶτα πρῶτα πρέπει νὰ τονίσουμε ὅτι ἀποδεικνύεται πῶς ἡ ἀποψη — γενικὴ ὡς τώρα — ὅτι ὁ Ἀνδρούτσος διέσχισε τότε μὲ 200 ἄνδρες τὴν Πελοπόννησο πολεμώντας 40 μερόνυχτα συνέχεια, δὲν εἶναι παρὰ ἕνας θρύλος πού οφείλεται στὴ γόνιμη λαϊκὴ φαντασία. Ὁ Ἀνδρούτσος ἔφυγε μὲ βάρκα ἀπὸ τὸ Πόρτο - Κάγιο συνοδευόμενος ἀπὸ λίγους συντρόφους καὶ ἀκολούθησε τὸ δρομολόγιο Κύθηρα - Ἰθάκη - Πρέβεζα - Σπαλάτο, ὅπου πιάστηκε ἀπὸ τοὺς Βενετοὺς καὶ παραδόθηκε στὸν πασά τῆς Βουσίνας ὡς ὀθωμανὸς ὑπῆκοος (βλ. σ. 108).

Ἡ ζωὴ καὶ ἡ δράση τοῦ Ἀνδρούτσου ἀπασχολεῖ ἤδη τὰ τελευταῖα χρόνια τοὺς ἐρευνητὲς μας¹ καὶ ἔχει γίνεῖ ἐπίσης κάποια προσπάθεια νὰ ἐξακριβωθῇ ποῖο ἀκριβῶς ἦταν τὸ ὄνομά του. Αὐτὸ φαίνεται πῶς ἦταν — κατὰ τὴν ἐπικρατέστερη ἀποψη — Ἀνδρέας Ἀνδρούτσος τοῦ Ἀθανασίου Βερούση². Τώρα ὁ κ. Μέρτζιος, σύμφωνα μὲ τὰ νέα στοιχεία πού φέρνει σὲ φῶς, τὸν ἀποκαλεῖ Ἀνδρούτσο ἢ Ἀνδρεούτσο Λιδανίτο, γιατί σὲ μιὰ κατάθεσή του σὲ βενετικὲς ἀρχεὲς ὁ Ἀνδρούτσος, ἀπαντώντας σὲ σχετικὴ ἐρώτηση, εἶπε πῶς ὀνομάζεται «Ἀνδρεούτσος

¹ Βλ. Κ. Α. Μέρτζιου, Ἀνέκδοτα ἱστορικὰ στοιχεία περὶ Ἀλῆ Πασσά Τεπελενλή, Ἡπειρωτικὴ Ἔστια 3 (1954) 5 κθ. Ἡλία Βασιλά, Ὁ Ἀνδρούτσος στὴν Πρέβεζα (1776 - 1798). Μιὰ ἀνέκδοτη ἐπικήρυξή του ἀπὸ τοὺς Τούρκους, Ἡπειρωτικὴ Ἔστια 5 (1956) 240 - 246. Τοῦ αὐτοῦ, Τέσσαρα γράμματα τοῦ καπετὰν Ἀνδρούτσου στὴ γυναίκα του, ἐνθ. ἀν. σ. 439 - 442. Σπύρου Ἀσδραχᾶ, Ὁ κλέφτης Ἀνδρούτσος (μερικὲς παρατηρήσεις καὶ ἐπανορθώσεις), ἐνθ' ἀν. σ. 443 - 446. — Νεώτερα ἐπίσης στοιχεία, πού προέρχονται ἀπὸ «ἐνθυμήσεις» βιβλίων καὶ χειρογράφων κωδίκων τῆς βιβλιοθήκης τῆς Ζαγοράς καὶ ἀναφέρονται στὴ δράση τοῦ Ἀνδρούτσου στὴ Θεσσαλία καὶ κυρίως στὴ Μαγνησία, βλ. στοῦ Βαγγέλη Σκουβαρά, Τὸ παλιότερο ἀρματολοικὶ τοῦ Πηλίου καὶ οἱ Ἀρβανίτες στὴ Θεσσαλομαγνησία 1750 - 1790, Βόλος 1960, σ. 107 - 108, 123, 128 - 130

² Βλ. Τάκη Λάππα, Τὸ ὄνομα τοῦ Ἀνδρούτσου καὶ τῆς γυναίκας του, Νέα Ἔστια 28 (1940) 1218 - 1219, καὶ ἀπάντηση τοῦ Γιάννη Βλαχογιάννη, στὸν ἴδιον τόμο σ. 1218 - 1219.

Λιβανίτος τοῦ ποτὲ Βουλούση ἀπὸ τὸ Λάνδι (δηλ. Ταλάντι) τῆς Ρούμελης» (σ. 107). Ὡς Ἄνδρουῦτος Λιβανίτο ἐπίσης τὸν ἀναφέρουν καὶ πιδ κάτω μερικὰ ἄλλα ἔγγραφα (βλ. σ. 110·111 κ.ξ.). Αὐτὸ ἔμως σημαίνει ὅτι πρέπει νὰ δεχθῶμε τὸ «Λιβανίτος» ὡς ἐπίθετο τοῦ Ἄνδρουῦτου ἢ μήπως πρέπει νὰ ὑποθέσωμε ὅτι πρόκειται γιὰ κάποιο λάθος τοῦ διερμηνέα ἢ καὶ τοῦ γραμματέα ποῦ κατέγραφε τὶς ἀπαντήσεις τοῦ ἀνακρινόμενου; Ἐπειδὴ εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ Ἄνδρουῦτος καταγόταν ἀπὸ τὶς Λιβανάτες (χωρὶς τῆς Ἀταλάντης), ἔχουμε τὴ γνώμη ὅτι πρόκειται γιὰ τέτοιου εἶδους λάθος καὶ τὸ «Λιβανάτος» ἐγίνε «Λιβανίτος». Τὸ ἴδιο ἴσως θὰ πρέπη νὰ ὑποθέσωμε καὶ σχετικὰ μὲ τὸ ὄνομα τοῦ πατέρα του καὶ νὰ θεωρήσωμε ὅτι τὸ «Βουλούσης» προήλθε ἀπὸ παραφθορὰ τοῦ «Βερούσης».

Πολὺ ἐνδιαφέρον ἐπίσης σημεῖο ἀπὸ τὴν ἴδια κατάθεση τοῦ Ἄνδρουῦτου εἶναι καὶ ἐκεῖνο ποῦ μᾶς διαφωτίζει γιὰ τὸ πῶς ἦλθε σ' ἐπαφὴ μὲ τοὺς Ρώσους τὸ 1787 στὴ Σαρχόσα τῆς Ἰσπανίας (σ. 108), πράμα γιὰ τὸ ὁποῖο δὲν ξέραμε τίποτε ὡς σήμερα.

Σὲ κάθε ἔγγραφο ὁ κ. Μέρτζιος ἀναφέρει τὸν ἀριθμὸ τοῦ τόμου καὶ τοῦ φακέλου ὅπου βρίσκεται καθὼς καὶ τὸν ἀριθμὸ τοῦ ἐγγράφου, τὸν τόπο καὶ τὴν ἡμερομηνία ποῦ γράφτηκε καὶ τὸν ἀποστολέα καὶ τὸν παραλήπτη του, μᾶς δίνει δηλαδὴ πλήρη στοιχεῖα. Ἔχουμε ἔμως τὴ γνώμη ὅτι ἕνας πίνακας κυρίων ὀνομάτων καὶ ἕνας κατάλογος τῶν ἐγγράφων μὲ μερικὰ ἀπὸ τὰ παραπάνω στοιχεῖα θὰ καθιστοῦσε πολὺ πιδ εὐχρηστὴ τὴ συλλογὴ.

Ἡ ἑλληνικὴ μετάφραση τῶν ἐγγράφων εἶναι πραγματικὰ πιστὴ, ἔπως ἀναφέρει ὁ συγγραφέας στὴν εἰσαγωγὴ του καὶ ὅπως μπορεῖ νὰ διαπιστώσῃ κανεὶς συγκρίνοντάς την μὲ τὰ ἰταλικὰ πρωτότυπα, ὅπου αὐτὰ παρατίθενται. Μολταῦτα στὸ ἑλληνικὸ κείμενο παρατηρεῖ κανεὶς μερικὰ φραστικὰ ἢ συντακτικὰ σφάλματα, ποῦ ὀφείλονται μᾶλλον στὴν προσήλωση τοῦ μεταφραστῆ στὸ ἰταλικὸ πρωτότυπο, ὅπως π.χ. «ἐξέσπασαν (ἐνν. ὑποκ. οἱ Τούρκοι) τὰ βάρβαρα ἑστικὰ των κατὰ τῶν ἀθῶων κατοίκων...» (σ. 33), «πρὸς στιγμὴν δύναται τις νὰ ἀποθέσῃ κάθε σκέψιν (si possa deporre ogni pensiero) σχετικῶς μὲ τοὺς φυγοδικούς ἐκείνους» (σ. 55), «ὁ Προδλεπτὴς ...προσεπάθησεν ἢ νὰ προλάβῃ τὸν κατάπλου τοῦ Κατώνη ἢ τὴν ἀπομάκρυνσίν του ἐκεῖθεν» (σ. 60), «ἔχει σκοπὸν (ἢ γαλλικὴ φρεγάτα) ... νὰ ἀποπειραθῇ τὴν σύλληψιν (di tentare il fermo) τοῦ Κατώνη» (σ. 73).

Ἄκόμη θὰ εἶχαμε νὰ διατυπώσωμε μερικὲς ἀντιρρήσεις ὡς πρὸς τὴν μετάφραση ὀρισμένων λέξεων. Ἄντι π.χ. γιὰ τὴ λέξη «ἐφοπλιστής», ποῦ σήμερα ἔχει κάπως περιορισμένη σημασία, δὲν θὰ ἦταν προτιμότερο νὰ μεταφρασθῇ τὸ *armatore* μὲ τὸ «κουρσάρος»; Ἄκόμη, γιὰτὶ

«Πόρτο - Κουάγια» ἢ «Πόρτο - Κουάγια» (Porto Quaglia ἢ Quajio) (σ. 45 κ.ά.) καὶ ὅχι «Πόρτο - Κάγια» πού εἶναι συνηθισμένο;

Οἱ παραπάνω παρατηρήσεις δὲν ἔχουν μεγάλη σημασία καὶ δὲν μειώνουν καθόλου τὴν προσφορὰ τοῦ κ. Μέρτζιου, γιὰ τὴν ὁποῖαν ἀξίζει κάθε ἔπαινο καὶ πολλὲς εὐχαριστίες ἀπὸ ἐκείνους πού ἀσχολοῦνται μὲ τὴ νεώτερη ἱστορία τοῦ ἔθνους μας.

ΣΤΕΦΑΝΟΣ Ι. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

Ἐρρίκου Τράϊμπερ, Ἀναμνήσεις ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, 1822-1828 (Ἄνεκδοτο χρονικὸ τοῦ Ἀγῶνος). Βιογραφικὲς καὶ ἐπεξηγηματικὲς σημειώσεις Δρα. Χρήστου Ν. Ἀποστολίδου. Ἀθήναι 1960, 80 Σελ. 184 + 10 πίνακες φωτοτυπιῶν σελίδων τοῦ χειρογράφου καὶ 17 πίνακες φωτοτυπιῶν ἐγγράφων ἐκτὸς κειμένου.

Ὁ ἀγῶνας τῆς ἐθνικῆς μας Παλιγγενεσίας ἐξακολουθεῖ ἀκόμη νὰ προσελκύη τὸ ἐνδιαφέρον τόσο τῶν ἱστορικῶν, ὅσο καὶ τῶν ἄλλων μὴ εἰδικῶν φιλιστόρων. Ἀρκετὲς εἶναι οἱ νεώτερες σχετικὲς μελέτες, καθὼς καὶ οἱ ἀγνωστες ὡς τώρα πηγές, κυρίως ἀπομνημονεύματα ἀγωνιστῶν, πού ἔχουν ἔλθει σὲ φῶς τὰ τελευταῖα χρόνια. Μιὰ ἀπὸ τίς πηγές αὐτὲς εἶναι καὶ οἱ «Ἀναμνήσεις» τοῦ Γερμανοῦ φιλέλληνα γιατροῦ Ἐρρίκου Τράϊμπερ, πού ἐκδόθηκαν σὲ ἑλληνικὴ μετάφραση ἀπὸ τὸν ἀπόγονό του, γιατρὸ ἐπίσης, Δρα Χρήστο Ν. Ἀποστολίδη.

Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ κιόλας πρέπει νὰ ποῦμε ὅτι πρόκειται γιὰ ἕνα βιβλίον πάρα πολὺ φροντισμένο καὶ ὑποδειγματικόν, ἀν καὶ ἡ μετάφραση καὶ ἡ ἐκδόση τοῦ κειμένου ἔγιναν ἀπὸ μὴ εἰδικὸ ἐπιστήμονα καὶ ἀπὸ ἀρκετὰ δυσανάγνωστο γερμανικὸν χειρόγραφο, γραμμένο μὲ «γοθθικούς» χαρακτήρες.

Στὴν ἀρχὴ (σελ. 11-12) ὁ ἐκδότης προτάσσει ἕνα σύντομο εἰσαγωγικὸ σημείωμα καὶ ἀμέσως (σελ. 13-21) ἀκολουθεῖ ἕνα ἔκτενές βιογραφικὸν σημείωμα γιὰ τὸν Τράϊμπερ, στὸ ὁποῖο βρίσκουμε πολλὰ πληροφοροφῆρες γιὰ τίς ἱατρικὲς του σπουδές, γιὰ τὴ συμμετοχὴ του στὸν Ἀγῶνα καὶ γιὰ τὴ μετέπειτα σταδιοδρομία του στὴν Ἑλλάδα¹. Κατόπιν (σελ. 22-37) ἀκολουθεῖ ἕνα ἄλλο ἀναλυτικὸν σημείωμα, σχετικὸ μὲ τὸ χειρόγραφο τῶν «Ἀναμνήσεων». Τὸ σημείωμα αὐτὸ περιλαμβάνει καὶ μιὰ ἀρκετὰ εὐρεῖα περίληψη τοῦ κειμένου, στὴν ὁποῖα, πολὺ σωστά, ὁ ἐκδότης τονίζει τὴ σπουδαιότητα ὁρισμένων πληροφοριῶν πού δίνει ὁ Τράϊμπερ.

¹ Ὁ Τράϊμπερ μετὰ τὴν Ἐπανάσταση ἐγκαταστάθηκε ὁριστικὰ στὴν Ἑλλάδα καὶ ἔφτασε σὲ ἀνώτερες θέσεις, ὅπως π.χ. τοῦ Ἀνωτέρου Γενικοῦ Ἀρχιάτρου τοῦ Στρατοῦ. Πέθανε στὴν Ἀθήνα τὸ 1882.

Οι «'Αναμνήσεις» του Τράιμπερ δὲν εἶναι γενικά ἐκτενείς καὶ ἔχουν μᾶλλον τὸ χαρακτηριστικὸ ἡμερολογίου, στὸ ὁποῖο ὁ συγγραφέας σημειώνει περιληπτικά τὰ σπουδαιότερα γεγονότα. Μερικὲς φορές μάλιστα ἔγραφε μόνο δυὸ - τρεῖς λέξεις, ὥστε σήμερα νὰ μὴν εἶναι δυνατὸν ὁ ἀναγνώστης νὰ καταλάβῃ περὶ τίνος πρόκειται. Ἡ λακωνικότητά του αὐτὴ μᾶς κάνει νὰ υποθέσουμε ὅτι ὁ Τράιμπερ σκόπευε ἴσως ἀργότερα, μὲ βάση τὶς σημειώσεις του αὐτές, νὰ γράψῃ ἐκτενέστερα ἀπομνημονεύματα.

Τὸ κείμενο τῶν «'Αναμνήσεων» καλύπτει τὶς σελ. 41 - 120 τοῦ βιβλίου καὶ ἀναφέρεται σὲ διάφορα γεγονότα τοῦ Ἰαγώνα (ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 1822 ὠς τὸ 1828), στὰ ὁποῖα πῆρε μέρος ὁ Γερμανὸς φιλέλληνας. Ὁ Τράιμπερ ὑπηρετήσε στὴν ὑγειονομικὴ ὑπηρεσία τοῦ τακτικοῦ στρατοῦ, πολέμησε στὴ μάχη τοῦ Πέτα μαζί μὲ τὸ σῶμα τῶν Φιλελλήνων, κατατάχτηκε κατόπιν στὸ σῶμα ποῦ ὀργάνωσε ὁ Βύρων στὸ Μεσολόγγι καὶ μετὰ τὸ θάνατό του πῆγε πάλι στὸν τακτικὸ στρατὸ καὶ πῆρε μέρος στὴν ἐκστρατεία τοῦ Φαβιέρου στὴν Εὐβοία. Κατόπιν ἀκολούθησε ἐπὶ ἓνα διάστημα τὸν Καρχησάκη στὴν ἐκστρατεία του στὴ Στερεά, πῆρε μέρος στὴν ἐκστρατεία γιὰ τὴν ἀνακούφιση τῆς φρουρᾶς τῆς Ἀκροπόλεως καὶ ἱδρυσε στρατιωτικὸ νοσοκομεῖο στὴ Σαλαμίνα. Ἐπὶ δέκα περίπου μῆνες, μετὰ τὴν ἀποχώρηση τοῦ Ἀμερικανοῦ φιλέλληνα Samuel Howe, ἦταν γιαντρὸς στὸ ἀτμοκίνητο «Καρτερία» καὶ πῆρε μέρος σὲ ὅλες τὶς ἐπιχειρήσεις τοῦ στολίσκου τοῦ Ἄστιγξ. Τέλος, τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1828 (χρονολογία ὅπου σταματᾶει καὶ τὸ ἡμερολόγιό του) ἀνέλαβε τὴ διεύθυνση τοῦ στρατιωτικοῦ νοσοκομεῖου τοῦ Ναυπλίου.

Ὁ Τράιμπερ λοιπόν, ὅπως βλέπουμε, ἔζησε πολλὰ ἀπὸ τὰ πιδ σημαντικὰ γεγονότα τοῦ Ἰαγώνα, γι' αὐτὸ καὶ οἱ πληροφορίες του εἶναι χρήσιμες. Γιὰ μερικὰ μάλιστα, ὅπως ἡ δράση τῆς «Καρτερίας» (τῆς ὁποίας, ὅπως εἶναι γνωστὸ, ἔχει χαθῆ τὸ ἐπίσημο ἡμερολόγιό), οἱ «'Αναμνήσεις» του (σελ. 86 - 120) ἀποτελοῦν πραγματικὰ πολύτιμη πηγὴ.

Παρ' ὅλη τὴ λιτότητά τους — τὰ γεγονότα τοῦ 1822 καλύπτουν 14 σελίδες, τοῦ 1823 μόνον 2, 6 τοῦ 1824, 2 τοῦ 1825, 12 τοῦ 1826, 35 τοῦ 1827 καὶ 9 τοῦ 1828 — οἱ «'Αναμνήσεις» τοῦ Τράιμπερ εἶναι πολὺ χρήσιμες, γιατί εἶναι γραμμένες μὲ σαφήνεια καὶ ἀντικειμενικότητα. Σὲ μερικὰ μάλιστα σημεία ὁ συγγραφέας μᾶς δίνει καὶ ὠραῖες περιγραφὰς τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος.

Μετὰ ἀπὸ τὸ κείμενο τῶν ἀπομνημονευμάτων ἀκολουθοῦν δυὸ κατάλογοι μὲ ὀνόματα Φιλελλήνων. Ὁ πρῶτος (σελ. 123 - 125) δὲν ἔχει τίτλο καὶ περιλαμβάνει 59 ὀνόματα ξένων ἀγωνιστῶν, ποῦ γνώρισε ὁ Τράιμπερ στὴν Ἑλλάδα κατὰ τὴν Ἐπανάσταση, ἐνῶ ὁ δεῦτερος (σελ. 127 - 132) φέρει τὸν τίτλο «Ὀνομαστικὸς κατάλογος τῶν (εἰς ἐμὲ γνω-

στών) Γερμανῶν πού ἔπεσαν ἢ πέθαναν στὴν Ἑλλάδα» καὶ περιλαμβάνει 102 ὄνόματα.

Ὁ κ. Ἀποστολίδης προσθέτει κατόπιν (σελ. 135·182) 99 ἐπεξηγηματικὰ σημειώματα σχετικὰ μὲ πρόσωπα, τόπους, γεγονότα κλπ., πού ἀναφέρονται στὸ κείμενο τῶν «Ἀναμνήσεων». Γιὰ τὸν εἰδικὸ βέβαια τὰ σημειώματα αὐτὰ εἶναι μερικὲς φορές περιττά, ὀρισμένα μάλιστα ἀπ' αὐτὰ θὰ μπορούσε νὰ τὰ χαρακτηρίσει κανεὶς ὑπερβολικὰ ἐκτενῆ, ὅπως π.χ. ὅσα ἀναφέρονται στὴ μάχη τοῦ Πέτρα, στὴν ἄλωση τοῦ Ναυπλίου, στὸ θάνατο τοῦ Βύρωνος κλπ. Τὸ μέσο ὅμως ἀναγνωστικὸ κοινό, στὸ ὁποῖο ἐξ ἄλλου ἀπευθύνεται καὶ ὁ ἐκδότης, μπορεῖ μ' αὐτὰ νὰ λύσει ἕλες τὶς ἀπορίες πού εἶναι δυνατὸν νὰ τοῦ γεννηθοῦν καθὼς διαβάζει τὶς «Ἀναμνήσεις». Τέλος, ἐκτὸς κειμένου, παρατίθενται καὶ 17 πανομοιότυπα πρωτοτύπων ἐγγράφων ὑπὸ τὸ προσωπικὸ ἀρχεῖο τοῦ Τράιμπερ.

Δὲν ἔχουμε λοιπὸν παρὰ νὰ ἐπαινέσουμε θερμὰ τὸν κ. Ἀποστολίδη γιὰ τὴν πολὺ χρήσιμη καὶ ὠραία ἐκδόσή του.

ΣΤΕΦΑΝΟΣ Ι. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

Σπύρου Ν. Μουσούρη (Φώτου Γιοφύλλη). Τοπωνυμικὸν τῆς νήσου Ἰθάκης καὶ ἐπώνυμα Ἰθακησίων. Ἀθήναι 1959. 8ο Σελ. 136.

Εὐδαίμων διὰ τῆς Ὄνοματολογίας τὴν προκοπὴν φαινόμενον εἶναι ἢ κατὰ τὰ μεταπολεμικὰ ἔτη πυκνὴ δημοσίευσίς ἐργασιῶν (βιβλίων καὶ μικρῶν διατριβῶν καὶ ἀρθρῶν) ἀναφερομένων εἰς τὰ τοπωνύμια καὶ τὰ ἀνθρωπωνύμια τῆς Ἑλλάδος. Πρέπει ὅμως νὰ δηλογηθῆ ὅτι ἐλλείπουσιν ἀκόμη τῶν περισσοτέρων ἐπαρχιῶν πλήρεις τοπωνυμικαὶ συλλογαί. Διὰ τοῦτο εἶναι εὐπρόσδεκτος πᾶσα τοιαύτη ἐργασία, ἔστω καὶ μὴ πλήρης, ἔστω καὶ ἀτελής.

Ὁ Σπ. Μουσούρης εἶναι ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν πολὺ γνωστὸς ὡς δόκιμος λογοτέχνης. Ἀκολουθῶν ὅμως παλαιότεραν, ὑπὸ τοῦ ἀλησμόνητου Νικολάου Πολίτου δημιουργηθεῖσαν παράδοσιν, ἠσχολήθη καὶ μὲ τὴν γλῶσσαν καὶ τὴν λαογραφίαν τῆς ἰδιαιτέρας τοῦ πατρίδος Ἰθάκης. Καρπὸς τῆς πολυετοῦς ταύτης ἐργασίας τοῦ εἶναι ἡ «Συλλογὴ γλωσσικοῦ ὕλικου ἐκ τῆς πόλεως Ἰθάκης» τῆ 1925 ἤδη καὶ «Θιακὰ μοιρολόγια». Τῆ 1950 ἐξέδωκεν ἀμφότερα τὰ πονήματά του ταῦτα εἰς ἓνα τόμον ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἡ γλῶσσα τῆς Ἰθάκης».

Ἡ ὑπὸ τῆς Γλωσσικῆς Ἑταιρείας βράβευσις τοῦ πρώτου γλωσσικοῦ δημοσιεύματός του τὸν ἐνεθάρρυνε καὶ τὸν παρεκίνησε νὰ ἐπεκτείνῃ τὴν ἔρευνάν του καὶ εἰς τὰ τοπωνύμια καὶ εἰς τὰ ἀνθρωπωνύμια τῆς ὠραίας νήσου του. Τὴν τελευταίαν ταύτην ἐργασίαν τοῦ ἐβράβευσεν ἡ Γλωσσικὴ Ἑταιρεία τῆ 1958.

Παρά τὴν ἱστορικὴν σπουδαιότητα τῆς νήσου Ἰθάκης, ἰδίως ἕνεκα τῆς προβληματικότητος τοῦ ταυτισμοῦ τῆς πρὸς τὴν νῆσον τοῦ Ὀδυσσεώς, ἡ γεωγραφικὴ καὶ τοπωνυμικὴ ἔρευνα τῆς νήσου εἶναι ἐλλιπεστάτη. Ἡ παλαιότερα ἔργασια τῶν Καραβία· Γρίβα, «Ἱστορία τῆς νήσου ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τοῦ 1849» εἶναι κυρίως πραγματεία ἱστορικὴ, ὄχι ὄνοματολογικὴ. Λαμπρὰ εἶναι καὶ τοῦ Joh. Partsch ἡ μελέτη «Kephallenia und Ithaka», Pettermanns Mitteilungen, 98 (καὶ αὐτοτελῶς, Gotha, 1890). Ταύτην μετέφρασεν ὁ Α. Παπανδρέου τῷ 1941: «Ἰ. Πάρτε, Κεφαλληνία-Ἰθάκη, Γεωγραφικὴ μονογραφία». Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἐπίσης ἡ ἔργασια τοῦ Ἀθαν. Λεκατσᾶ, «Ἡ Ἰθάκη γεωγραφικῶς, ἱστορικῶς κλπ.», 1941.

Εἰς τὴν νέαν του ἔργασίαν ὁ Σπ. Μουσοῦρης ἔχει συγκομίσει 330 οἰκογενειακὰ ἐπώνυμα καὶ περὶ τὰ 600 τοπωνύμια μὲ τοπογραφικὰς καὶ ἐνίοτε ἐτυμολογικὰς γνώμας καὶ πληροφορίας. Ὁ ἀριθμὸς τῶν συγκομισθέντων ὀνομάτων εἶναι μέγας καὶ προϋποθέτει μόχθον πολλὸν ἐκ μέρους τοῦ συλλογέως. Ἡ γνώμη ἡμῶν τῆς βραβευσάσης τὸ βιβλίον Ἐπιτροπῆς τῆς Γλωσσικῆς Ἐταιρείας ὅτι ἡ συλλογὴ εἶναι «πλήρης» δὲν εἶναι ἀκριβής. Αὐτὸς οὗτος ὁ συλλογεὺς δηλοῖ ὅτι μετὰ τὴν βράβεισιν ἐξηκολούθησε τὴν ἔρευνάν του καὶ ἤδη ἐκδίδει τὴν ἔργασίαν του μὲ νέας προσθήκας (σελ. 9). Τονίζω τοῦτο διότι ἔχω τὴν πεποίθησιν ὅτι συμπληρωματικὴ, περισσότερον ἐπίμονος καὶ ἐξαντλητικὴ ἔρευνα θὰ ὠδήγει εἰς συγκομιδὴν σημαντικοῦ ἀριθμοῦ τοπωνυμίων ἀθησαυρίστων (συνοικιῶν, ἐξοχικῶν τοποθεσιῶν, βοσκοτοπίων, ποταμίων, βουνῶν, παραλίων κατατοπίων, παραλίων θέσεων, νησιῶν κλπ.). Διὰ τὰ βοηθήσω τὸν κ. Μουσοῦρην νὰ συνεχίσῃ τὴν ἀξιόπαινον ἔργασίαν του μέχρις ἐξαντλήσεως, σημειῶναι ἐδῶ τοπωνυμιά τινα, τὰ ὅποια δὲν ἀναγράφονται εἰς τὴν οἰκείαν θέσιν, ἀλλὰ τὰ συνήνηται εἰς τὰ σχόλια κατὰ τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ βιβλίου: *Κλεισμα*, Ἀγριόχορτος (ἐν λέξει: Ἀγραπιδιές), *Κόρφος τ' Ἀητιῶ* (ἐν λ. Ἀητός), *Μοῦχλα* (ἐν λ. Αἰ-Νικόλας), *Μεσοβουρός* (ἐν λ. Αἰ-Σχράντα), *Καπιὰ* (ἐν λ. Ἀπάνω Τοῦρλα), *Πλυταργιές* (ἐν λ. Ἀσπρη Σπηλιά), Ἀρεθούσας *Πηγὴ* (ἐν λ. Βράχος Κόρακα), *Καταμπέλια* (ἐν λ. Βρυσούλα), *Πουραντὰ Βάλη* (ἐν λ. Καστρί), *Κοισίρι* (ἐν λ. Κλήμα), *Λαώρη Λάκκος* (ἐν λ. Σύρμα). Καὶ ταῦτα εἰς μίαν δευτέραν ἐκδοσιν πρέπει νὰ προστεθοῦν εἰς τὴν ἀλφαβητικὴν των θέσιν. Διὰ τινα ἐκ τούτων ὑποψιάζομαι ὅτι εἶναι πλάσματα τυπογραφικῶν ἀβλεπτημάτων καὶ ὄχι παραλείψεις τοῦ συλλογέως, ὡς π.χ. τὸ *Κοισίρι* (τὸ Κοτσόφι;), *Λαώρη* (Ζαόρη;), *Πλυταργιές* (Πλαταριές;), τὰ *Καπιὰ* (Καμπιά;). Καὶ ἡ λεγομένη *Πηγὴ* τῆς Ἀρεθούσας μήπως εἶναι λόγιον μόνον ὄνομα;

Οἱ κύριοι παράγοντες, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἐξαρτᾶται τῶν τοπωνυ-

μίων τὸ πλῆθος εἶναι τοῦ τόπου ἢ ἑκτασίς καὶ ὁ πληθυσμὸς. Συμπαρομαρτοῦν θμως τῶν κατοίκων ἢ δραστηριότης, ἢ πυκνότης τῶν ἱστορικῶν γεγονότων καὶ ἢ φύσις τοῦ ἐδάφους. Τὰ δεδομένα τῶν ἐλληνικῶν χωρῶν ἐν γένει παρέχουν κατὰ μέσον ὄρον δέκα τοπωνύμια κατὰ τετραγ. χιλιόμετρον. Ἡ Ἰθάκη, ἔχουσα περίπου 9.000 κατοίκους καὶ ἑκτασίον περίπου ἑκατὸν τετραγ. χιλιόμετρον, δηλαδὴ πυκνότητα πληθυσμοῦ 90, ἀλλὰ καὶ μακράκινα καὶ πυκνὸν ἱστορικὸν βίον, πρέπει νὰ ἔχη τοῦλάχιστον χίλια τοπωνύμια. Γενομένη τοπωνυμικὴ ἔρευνα ἐπὶ τῆς νήσου Κέας, ἐχούσης ἑκτασίον μὲν 100 τετραγ. χιλιόμετρον, πληθυσμὸν δὲ περίπου 3.000, δηλαδὴ πυκνότητα πληθυσμοῦ μόλις 30, ἀπέδωκε περίπου 1000 τοπωνύμια.

Τὰ ἀναγραφόμενα ἐν τῇ κρίσει τῇ βραβευτικῇ εἶτι «ἐντύπωση ἐμποιεῖ, εἶτι τὸ σύνολον σχεδὸν τῶν τοπωνυμίων τῆς νήσου Ἰθάκης εἶναι καθαρῶς ἐλληνικῆς προελεύσεως» καὶ τοῦ συγγραφέως οἱ λόγοι εἶτι «διὰ τῆς μελέτης τῶν τοπωνυμίων καὶ τῶν ἐπωνύμων... ἀποδεικνύεται τὸ ἀξιοθαύμαστον γεγονός εἶτι ἐλληνικαὶ περιοχαί, ὡς αἴφνης ἢ Ἰθάκη, παραμείνασι ἐπὶ μακροῦς αἰῶνας ὑπὸ τὴν κυριαρχίαν ξένων κατακτητῶν, διειτήρησαν τὴν ἐλληνικότητα τῶν τοπωνυμίων καὶ τῶν ἐπωνύμων διὰ μέσου τῶν αἰώνων τούτων» εἶναι ἐκφράσεις ἀτυχεῖς, δυστυχῶς. Ἐντύπωση θὰ ἐνεποιεῖ τὸ ἀντίθετον, ἂν δηλαδὴ ἢ Ἰθάκη, νήσος ἀνελλιπῶς ἀπὸ χιλιάδων ἐτῶν ὑπὸ Ἑλλήνων οἰκουμένη, εἶχε μέγαν ἀριθμὸν ξενοπινῶν τοπωνυμίων.

Ἡ ἐργασία αὕτη τοῦ κ. Σπ. Μουσοῦρη εἶναι συλλογὴ μᾶλλον ἢ μελέτη. Παρέχονται μὲν εἰς τὰ λήμματα πληροφοραὶ τοπογραφικαὶ κυρίως, ἐνιαχοῦ δὲ καὶ εἰδήσεις ἱστορικαὶ ἢ γινώμαι ἐτυμολογικαί, χωρὶς θμως μελέτην τῶν στοιχείων τούτων. Βεβαίως εἰς συλλογεὺς ὀνοματολογικοῦ ὕλικου οὐδὲν ὑποχρεοῦται νὰ ἐπιχειρήσῃ καὶ μελέτην τοῦ συγκομισθέντος ὕλικου. Ἄν εἰς τὴν συλλογὴν τοῦ παράσχη καὶ πληροφορίας διαφόρους, ὡς πράττει ὁ Σπ. Μουσοῦρης, ἀξίως ἐπαίνου εἶναι. Ἄφ' ὧν ἔχει τε καὶ δύναται ὠφελεῖν κάλλιστος πόνος.

Εἰς τὴν ἀλφαθητικὴν τάξιν τοῦ ὕλικου δὲν πειθαρχοῦν σύνθετά τινα ὀνόματα εὐρισκόμενα εἰς τὴν θέσιν τοῦ προσδιοριστικῶν τῶν: ἔχουν π.χ. συγκεντρωθῆ εἰς τὸ Σ διάφορα ὀνόματα, ὡς Στ' Ἀλώνια, Στὰ Χαλέπεδα, Στὴν Τρύπα, Στὴν Ἀριά, Στὸ Μοναστήρι, Στὸ Νερό, Στὴ Σωτήρα, Στὸ Σιρῶμα, Στὸ Σύμα, Στοῦ Ψαρά. Πρέπει νὰ ἐπαληθευθῆ εἶτι οἱ Ἰθακήσιοι δὲν λέγουν π.χ. τὸ Μοναστήρι, ἀλλὰ μόνον στὸ Μοναστήρι. Ἐπίσης ὁ Μῶλος τοῦ Λεβάντε ἀναγράφεται Μῶλος Λεβάντε, εἰς τὸ Μ, ἐνῶ ὁ Μῶλος τοῦ Νυδριοῦ εὐρίσκεται εἰς τὸ Ν: Νυδρὶ Μῶλος. Χρῆζον ἐπαληθεύσεως αἱ περιπτώσεις αὗται.

Τὴν ἀξίαν τῆς ἐργασίας ταύτης ζημιοῖ ἢ παράλειψις τῶν ἀρθρων.

Ἐκ τῶν ὑπερεξακοσίων λημμάτων μόνον 9 φέρουν τὸ ἄρθρον των: ὁ Ἄμπελος, ἢ Ἀργιάδα, τὸ Ἀνεμοζάλι, ἢ Ἄτοκο, τὰ Βαρκά, ἢ Βόλτα, ἢ Καραμέλλα, τὸ Κοκκιοσπῆλι, ἢ Σκοταργιά. Εἰς ὀνοματολογικὴν ἐργασίαν θεωρῶ ἀναγκασίαν τὴν παρουσίαν τῶν ἄρθρων, ἔστω καὶ δταν τὸ γένος μαρτυρῆται ἀπὸ τοῦ ὀνόματος τὴν μορφήν, κατὰ τὸν συλλογέα. Π.χ. τὸ ὄνομα Σωτήρας εἶναι ὁ Σωτήρας ἢ τῆς Σωτειρας; Κρίτσιλα (ἦ, τὰ, τοῦ;), Κροσιὰ (ἦ, τὰ;), Ὑμοκριθιά (τά, τοῦ, ἦ;), Ἀὑλομόνι (τό; ἦ; Ἀὑπομόνη; τοῦ;) κ.π.ἄ.

Μὲ τὴν γραφὴν πολλῶν ὀνομάτων δὲν συμφωνῶ· διατί Ἀητός ἀντὶ Ἀιτός, Κοισίφι ἀντὶ Κοισύφι, Δασκαλιό ἀντὶ Δασκαλειό, Μῶλος ἀντὶ Μόλος; Ἐπίσης εἶναι ἄλογος ἡ παρουσία τοῦ -γ- εἰς τὰ ὀνόματα Ἀργιά, Ἀργαστηργιές, Καθαργιώτισσα, Κεραμαργιό, Κολοσυργιώννας, Κουμαργιώννας, Μαθηταργιό, Περιστεργιά, Περιστεργιώννας, Σκοταργιά. Ἡ Φιγάλια σημειώνεται ἄλλοτε μὲ Φυ- ἄλλοτε μὲ Φι-. Κωσιαδάρα, ἄλλα κατόπιν Κωσιαντιῖνος.

Μετὰ τὰς συντόμους ταύτας ὀρθογραφικὰς παρατηρήσεις ἔρχομαι εἰς ἔτυμολογικά τινα σχόλια. Εἵκοσι περίπου ἰθικήσια τοπωνύμια σημερινὰ δύνανται μὲ πιθανότητα ἢ βεβαιότητα νὰ θεωρηθοῦν ἀρχαιοπινή: ὁ Ἀργός, οἱ Ἀλυκές, ἢ Ἀνωῆ, ὁ Ἀράκλης (Ἡρακλῆς), τὸ Γιανισκάρι (τὸ αἰγιαλισκάριον), τὸ Θιάκι (ἢ Ἰθάκη), οἱ Λαχίδες, τὸ Κριτάμι (τὸ Κρητάμι, τὸ κρηδέμιον, δηλαδὴ τείχος πόλεως), Κροσιὰ (ἀκρόψια), Λαχός, Μαζός: (ζουνόν), Μαλός (δμάλος), Μελάνυθρο, Ὁξώλιθος, Πίρνος (Πύρνος), Ταλάντι, Τάλαρος, Ὑμοκριθιά, Φιγάλια, Χαλέπεδα. Καλὸν θὰ ἦτο νὰ ἐρευνηθοῦν ἐπιμονώτερον τὰ τοπωνύμια ταῦτα γλωσσικῶς καὶ τοπογραφικῶς.

Ἀπιθώστρα δὲν εἶναι «ἡ τοποθετοῦσα χαμαί», ἀλλὰ τὸ σημεῖον, ὅπου ἀπιθώνουν, δηλαδὴ ἀκκουμβοῦν τὴν ὕδριαν, παρὰ τὴν κρήνην, πρὶν τὴν ἐπωμισθοῦν. Ἐν Κέφ παρὰ τὴν Κρήνην τοῦ Ροκωμένου ὑπάρχει ἡ θέση Σταμουθάτσι, δηλαδὴ σταμνοθήκη, διὰ τὴν αὐτὴν χρῆσιν.

Ἀρνοφωλιές ἴσως εἶναι κοιλώματα βράχων ὅχι «ὅπου ἠθύναντο νὰ καταφεύγουν τὰ ἀρνία ὡς εἰς φωλιὰς», ἀλλὰ ὄρνοφωλεαί, ὄρνοφωλιές.

Ἀροῦλες· πρέπει νὰ ἐρευνηθῆ περισσότερον. Εἶμαι τῆς γνώμης ὅτι τὸ ὄνομα εἶναι ὑποκοριστικὸν τοῦ φυτωνυμίου ὄρυς ἢ ἀρία. Εἰς τὰς Κυκλάδας ἔχομεν τὸ τπνμ. Ἀρεοῦδια, δηλαδὴ βελανιδιές.

Ἀργιὰ νομίζω ὅτι εἶναι ἢ Ἀριά, ὄρυς ἢ ἀρία, καὶ ἐδῶ.

Ἀὑλομόνι εἶναι ἢ Ἀγία Ὑπομονή. Ὑποκοριστικὰ ἀγιωνυμίων ἔχομεν πολλὰ, ὅπως ἐν Ρόδῳ Γιασονάρι εἶναι νατσος τοῦ Ἁγίου Ἰάσονος.

Ἰεσκουί· πρέπει πάντως ν' ἀποκλεισθῆ ἢ προτεινομένη ἔτυμολογία ἐκ τοῦ «μπεκουί, χάρτινα περιτυλίγματα, διὰ τῶν ὁποίων βωστρυχώνουν αἱ γυναῖκες τὰ μαλλιά των».

Γαστρι δὲν εἶναι, ἐδῶ, «μικρὰ γάστρα», ἀλλὰ μέρος ὅπου ὑπάρχουν θραύσματα ἀρχαίων πηλίνων ἀγγείων, ὡς πολλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος.

Γρανισκάρι, πολλαχού των νηδών, μάς σώζεται τοπωνύμιον το Γρανισκάρι, δι-

λαδή τὸ ἀμάρτυρον ἀρχαῖον αἰγιαλισκάριον.

Ζαώρη, τοῦ **Ζαώρη**. Δέχομαι διττὴν «θά εἶναι παλαιὸν ἐπώνυμον τοῦ ἰδιοκτητῆ-
του τῆς τοποθεσίας ἐκείνης», προσθέτω ὁμως διττὴν πρόκειται περὶ τοῦ πατριδωνυμι-
κοῦ ὁ **Ζαώρης**, δηλαδὴ **Ζαγορήσιος**, **Ζαγορίτης**, **Ζαβορίτης**, **Ζαγοριανός** ἢ **Ζαορια-
νός**, ὁ ἔστιν ὁ ἐκ **Ζαγορίου** καταγόμενος. Εἶναι γνωστὸν διττὰ πατριδωνυμικὰ
ὀνόματα δὲν λαμβάνουν τὰς συνήθεις πατριδωνυμικὰς καταλήξεις -ώτης, -αῖος,
-ακός, -ανός, ἢ ἄνος, -ιός, -ικός κλπ., ἀλλ' ἔχουν μόνον τοῦ τόπου τὸ ὄνομα μὲ
τὸ ληκτικὸν -ς : ὁ **Μπιζάνης** (ἀπὸ τὸ **Μπιζάνι**, τὰ **Γιάννινα** δηλαδὴ), ὁ **Γρανίτσιος**
(ἀπὸ τῆ **Γρανίτσα**), ὁ **Μαλακάσης** (ἀπὸ τὸ **Μαλακάσι**), ὁ **Κοροβέσης** (ἀπὸ τὸ **Κο-
ροβέσι**), ὁ **Μυριβήλης** (ἀπὸ τὸ **Μυριβίλι** τῆς **Λέσβου**, δηλαδὴ Ἡμεροβίγλι), ὁ **Μα-
λανδροῖνος** (ἀπὸ τὸ **Μαλανδρίνο**), ὁ **Πέτας** (ἀπὸ τὸ **Πέτα**), ὁ **Πάτρας** (ἀπὸ τὴν **Πά-
τρα**), ὁ **Πάργας** (ἀπὸ τὴν **Πάργα**), ὁ **Μηλιαρέσης** (ἀπὸ τὸ **Μιλιαρέσι**). Οὕτω καὶ ὁ
Ζαώρης, ὁ ἐκ τοῦ **Ζαγορίου** καταγόμενος.

Κάβος Κολώνια. Ὁ συγγραφεὺς ἀνάγει τὸ τοπωνύμιον εἰς κυριωνύμιον **Κο-
λώνια**. Μᾶλλον **Κάβο-Κολόνα** θὰ ἦτο ὁ πρῶτος τύπος, ὡς ἔχομεν **Κάβο-Κολόνες**.

Κάβος Κόπουλον· μήπως εἶναι **Κάβο-Σκόπελος**;

Καθαρά (τὸ ὀρθόν εἶναι τὰ **Κάθαρα**, προπαροξύτονον). Εὐτυχεστάτην θεωρῶ
τοῦ **Σπ. Μουσοῦρη** τὴν ἐτυμολογίαν ἐκ τοῦ ζῶντος προσηγορικοῦ τὰ **κάθαρα**, δη-
λοῦντος «ἀγριόχορτα βλαβερά τῶν ἀμπέλων». Αἱ λογισματικαὶ παραποιήσεις τοῦ
ὀνόματος καὶ αἱ συσχετίσεις πρὸς τὴν αἴρεσιν δῆθεν τῶν **Καθαρῶν** τῆς **Αὐθιγῆς**
πρέπει νὰ ἐκβληθοῦν ἀσφαλῶς ὡς «κ ἄ θ α ρ α» καὶ αὐτὰ. Πῶς ὁμως προήλθεν ὁ
προπαροξύτονος οὗτος τύπος; Εἶναι γνωστὸν διττὰ ἐπίθετα γινόμενα οὐσιαστικὰ ἢ
οὐσιαστικὰ λαμβάνοντα νέαν σημασίαν ἀναριθμίζουσι τὸν τόνον των «πρὸς διαστολὴν
τῆς ἀμφιβόλου λέξεως», ὅπως ἐξηγεῖ ὁ γραμματικὸς Ἀριστοφάνης ὁ **Βυζάντιος**
λευκή - ἢ **λεύκη**, **ξηρὰ** - ἢ **ξέρα**, **σεμνή** - ἢ **Σέμνη**, **κακὴ** - ἢ **κάκη**, **φαιδρός** - ὁ **Φαί-
δρος**, **τόμος** - **τομός**, **τροχός** - **τροχός** κλπ. Αἱ μετοχαί, ἀντιθέτως, οὐσιαστικοποιού-
μεναι καταριθμίζουσι τὸν τόνον των· **δεξαμένη** - ἢ **δεξαμένη**, **κλαζόμεναι** - **αἱ Κλαζο-
μεναί**, **ἀκούμενος** - ὁ **Ἀκουμένος**, **μιτοῦμεναι** - **αἱ Μιτοῦμεναι**, **ἀκεσάμεναι** - **αἱ Ἀκε-
σαμεναί**, **δεξάμεναι** - **αἱ δεξαμεναί**, **σωζόμενος** - ὁ **Σωζομενός**, **ἀκεσάμενος** - ὁ **Ἀκε-
σαμενός**. Οὐδέτερα ἐπίθετα γινόμενα οὐσιαστικὰ ἢ κύρια ὀνόματα προπαροξύτονται.
Ἐν **Κέφ** τὰ **χαλαρὰ** μέρη ἐλέχθησαν τὰ **Χάλαρα**. Οὕτω καὶ ἐν **Ἰθάκῃ** τὰ **καθαρὰ**
ἔγιναν τὰ **Κάθαρα**.

Κουλούμι· ἢ σημασία του «χωμάτινος σωρὸς εἰς σχῆμα κώνου» ἐπιτρέπει νὰ
θεωρήσωμεν τὸ ὄνομα προελθὸν ἐκ προτέρου τύπου **κουμῖλι** ἐκ τοῦ λατινικοῦ
cumulus κατ' ἀντιμετάθεσιν τῶν συμφώνων **μ-λ**.

Κουρβισάνου· ἐν **Κερκύρα** καὶ **Μεγάραις** ἤκουσα τὸ ὄνομα **Κοροβέσης**, ἐκ τοῦ
χωρίου **Κοροβέσι**· Ὡστε **Κουρβισιάνος** εἶναι πιθανῶς ὁ **Κοροβεισιάνος**, παράλληλος
τύπος τοῦ ὄν. **Κοροβέσης**, ὅπως **Ζαώρης** καὶ **Ζαγορίτης**.

Λιναρίστρα δὲν εἶναι «ἢ καταγινόμενη μετὰ τὴν ἐπεξεργασίαν τοῦ λιναριοῦ»,
ἀλλὰ τὸπος πρόσφορος διὰ καλλιέργειαν λιναριοῦ. Πολλὰ φυτόνυμα ἔχομεν ἀκριβῶς
μὲ αὐτὴν τὴν κατάληξιν, ὡς **κουκίστρα**, **σταρίστρα** κλπ., τὰ ὅποια ἔχουν ἐνιαχοῦ
ἐξελιχθῆ καὶ εἰς τοπωνύμια. Βλέπε κατωτέρω, εἰς τὸ ὄνομα **Σταρίστρα**.

Λιναρώστρα, ἀντὶ **Λιναρίστρα**, πρὸς τοπικὴν διάκρισιν ἀπὸ δμώνυμον καὶ συνώ-
νυμόν του κατὰ σχηματισμὸν ἀναλογικὸν πρὸς ἄλλο ὁμοίας καταλήξεως, ὡς ἢ
Ἀπιθώστρα.

Μαγουλᾶς ἢ **Μαγούλα**· ἴσως δὲν εἶναι κυριωνύμιον, ὡς φρονεῖ ὁ συγγραφεὺς,

ἀλλὰ ὄνομα δηλωτικὸν τοῦ ἐδάφους. Πολλαχού τῆς Ἑλλάδος *Μαγούλα* καλεῖται ἡ κλιτύς, ἡ πλαγιά ὑψώματος: *Πετρο - Μαγούλα*, *Πευκο - Μαγούλα*, *Μαγούλα τοῦ Μοναστηριοῦ*, *Μαγούλα τ' Ἀι - Λιός*.

Νανᾶ πρέπει νὰ ἐξακριβωθῇ ὅτι τὸ ὄνομα *Νανᾶς* προήλθε «κατὰ παραφθοράν καὶ χαϊδευτικά ἀπὸ τὸ Ἄθανάσιος».

Ναοῦ εἶναι βέβαιον ὅτι «Ναός εἶναι ὄνομα προσλθὸν ἀπὸ τὸ Ἄθανάσιος»; Πρέπει μὲ πολλὴν προσοχὴν νὰ ἐπαληθευθῇ. Ἄλλως ἐνισχύεται ἡ γνώμη ὅτι πρόκειται περὶ ὀνόματος ἀρχαιοπινούς καὶ θέσεως πολὺ ἐνδιαφερούσης τὴν ἱστορίαν.

Πελαγάκι· ὁ συγγραφεὺς σχολιάζει ὡς ἑξῆς: «Περίεργον εἶναι ὅτι ἡ τοποθεσία αὕτη λέγεται *Πελαγάκι*, ἐνῶ εὐρίσκεται εἰς ὕψος 160 μέτρων... Πιθανὸν νὰ ἐσχηματίζετο ἐκεῖ λίμνη, ἓνα πελαγάκι κατὰ τὸν χειμῶνα, ἀπὸ τὰ ὕδατα τῶν βροχῶν». Προτιμῶ τὴν ἀναγωγὴν τοῦ ὀνόματος τούτου εἰς τὸ προσηγορικὸν τὸ *πλαγάκι*, τὸ σημαῖνον τὴν κλιτύν, πρὸς διάκρισιν ἀπὸ ἄλλην πλαγιὰν μεγαλυτέραν.

Ραγκαθιάς· ὑποφιάζομαι ὅτι τὸ ὄνομα προήλθεν ἀπὸ τὸ προσηγορικὸν *ἀγκαθαριά* καὶ δηλοῖ ἀκανθότοπον. Ἐν Κέφῳ ὑπάρχει τοπωνύμιον *Ἀγκαθαριά* σχηματισθὲν ἐκτοῦ προσηγορικοῦ *ἀγκαθαριά*, ὅπερ ἐκ τοῦ *ἀγκαθαριά* κατ' ἀντιμετάθεσιν τῶν συμφώνων *θ - ρ*.

Ραχωνᾶς· προτιμῶ τὴν γραφὴν: *Ραχωνᾶς*. Πολλαχού τῆς Ἑλλάδος ἔχομεν τοπων. *Ράχωνας*. Ὡς βυζαντινὸν τοπων. μαρτυρεῖται ἤδη τὸν 13. αἰῶνα. Σημαίνει δὲ ὁ *Ράχωνας* τὴν *ράχιν*, τὴν ὄροσειράν, τὴν κορυφογραμμὴν.

Σταρίσιρα δὲν εἶναι «παραλλαγή τῆς λέξεως σταρήθρα, τὸ πτηνὸν ὁ κορυθαλόξ», ἀλλὰ τόπος οἰτοκαλλιέργειας. Βλέπε καὶ τὸ ὄν. *Λιναρ'σίρα*, ἀνωτέρω.

Στεφάνι· εἶναι τὸ *Στεφάνι* ἢ ἡ *Στεφάνη*; Ἡδὴ παρ' Ὀμήρῳ *στεφάνη* σημαίνει ἐξέχοντα βράχον. Σήμερον πλεισταχού μαρτυρεῖται τὸ τοπωνύμιον τοῦτο μὲ τὴν σημασίαν ταύτην. Ὁ συλλογεὺς βεβαίως ὅτι ἐν Ἰθάκῃ τὸ προσηγορικὸν εἶναι κοινότατον, σημαῖνον «μεγάλην πέτραν ἢ βράχον, ἰδίως εἰς τὰς κορυφὰς βουνῶν καὶ λόφων».

Ταλάτι· συσχετίζω τὸ ὄν. τοῦτο πρὸς τὸ τοπων. *τὰ Τάλαντα* τῆς Σύρου καὶ τὴν *Ἀταλάτιν* τῆς Λοκρίδος, εἶναι δὲ τὸ ὄνομα πιθανῶς ἀρχαιοπινές.

Φοινικοκολάκαδο· πιθανῶς ὁ τύπος οὗτος προήλθεν ἀπὸ τὸ *φοινικοσυκολάκαδο*. Φοινικοσυκιά λέγεται ἐνιαχού ἢ ἄλλως φραγκοσυκιά. Μένει νὰ ἐξακριβωθῇ, ἂν ὑπῆρχον ἢ ὑπάρχουν ἐκεῖ φοινικοσυκιάς.

Καραμαλίχα· τὴν προσοχὴν τοῦ ἀναγνώστου ἐπιθυμῶ νὰ ἐπιστήσω εἰς τὴν σπανίαν, ἀλλὰ πολὺτιμον κατάληξιν *-ιχ-*, ἣτις ἀνήκει εἰς παλαιότερους αἰῶνας. Ἐν σήμερον λέγεται ἀκριβῶς οὕτω τὸ τοπωνύμιον αὐτὸ, ὑποφιάζομαι μήπως τὸ τουρκοφανὲς *Καραμαλ*- ὑποκρύπτει παλαιότερον ἑλληνικὸν ὄνομα. Ἡ κατάληξις *-ιχ-* ἦτο ὑποκοριστικὴ τόσον εἰς τοὺς ἀρχαίους χρόνους, ἰδίως εἰς θωρικὰς διαλέκτους, ὅσον καὶ εἰς τὰ λεγόμενα παλαιο-αθηναϊκά. Περισσότεραι πληροφορίαι θὰ ἐφώτιζον τὴν ὑπόθεσιν μήπως ἔχομεν ἐδῶ τὸ οἰκογενειακὸν ὄνομα *Καραμαλίχης*.

Ἐπίσης ἐπιμονωτέρας ἐπιστάσεως καὶ περισσοτέρων πληροφοριῶν ἔχουν ἀνάγκην τὰ λεγόμενα ἀρχαιολογικά τοπωνύμια, δηλαδὴ ὅσα δηλώνουν βεβαίως ἢ πιθανῶς ἢ ἐνδεχομένως θέσεις, ὅπου ὑπάρχουν λείψανα τῆς δραστηριότητος τῶν ἀρχαίων τῆς νήσου κατοίκων, ὡς *Φιγάλια*, *Ἀράκλης*, *Ἀρσαστηριές*, *Γαστρί*, *Ἑλληνικό*, *Ἑλληνικὸ Γράμμα*, *Κεραμαροσιό*, *Κιόνι*, *Μαρμαροσπηλιά*, *Κρητάμι*, *Μνήματα*, *Παλιοχώρι*, *Πόλη*, *Τάλαντι*, *Χαλάσματα*.

Ἐρχομαι εἰς τὸ δεύτερον μέρος τοῦ βιβλίου. Ἀναγράφονται καὶ σχολιάζονται 330 οἰκογενειακὰ ἐπώνυμα Ἰθακησίων. Ὁ συγγραφεὺς

άποσαφηνίζει ότι έχει καταγράψει μόνα «τά σήμερον ἐν χρήσει ἐπώνυμα τὰ ὑπάρχοντα εἰς τὴν νήσον Ἰθάκην. Δὲν περιλαμβάνονται ἐπώνυμα κατὰ τὸ παρελθὸν ὑπάρξαντα εἰς τὴν νήσον». Δὲν προσθέτει ὅμως ἂν ἔχη καταγράψει ἅπαντα τὰ ἐν τῇ νήσῳ φερόμενα νῦν ἐπώνυμα. Ἄν ἔχουν ἐξαντλητικῶς ὄλα συγκομισθῆ, ἔχομεν 330 ἐπώνυμα ἐπὶ 8-9 χιλιάδων κατοίκων ἤτοι ἕκαστον ἐπώνυμον ἀντιστοιχεῖ κατὰ μέσον ὄρον εἰς 30 ψυχάς. Τὸν ἀριθμὸν τοῦτον θεωρῶ ὑπερβολικὸν ὡς μέσον ὄρον διὰ τὴν Ἰθάκην. Φοβοῦμαι μήπως ἔχουν παραλειφθῆ ὀλίγα ἢ πολλὰ ὀνόματα. Τοῦτο δύναται νὰ ἐξακριβωθῆ ἀπὸ τὰ ἀπογραφικὰ στοιχεῖα τοῦ Ὑπουργείου Ἐσωτερικῶν, τοῦλάχιστον διὰ τὸ ἔτος τῆς ἀπογραφῆς.

Τὰ οἰκογενειακὰ ἐπώνυμα δεικνύουν εὐγλωττότερον ἀπὸ τὰ τοπωνύμια τὴν μόνιμον παραμονὴν ξένων ἐν τινι τόπῳ. Ὁ nomenclator οὗτος τῆς Ἰθάκης δὲν παρουσιάζει μέγαν ἀριθμὸν ξένων οἰκογενειῶν. Ἐδῶ ἐπιθυμῶ νὰ προσθέσω ὅτι μέγας ἀριθμὸς ξενοφανῶν ὀνομάτων δὲν ἀποδεικνύει ξενικὴν καταγωγὴν τῶν φερόντων ταῦτα. Πολλὰ τούτων προέρχονται ἀπὸ ἑλληνισθέντα πλέον ξένα προσηγορικά. Πολλὰ ἐπίσης εἶναι προσωνύμια (παρτσούκλια) Ἑλλήνων. Ὅχι ὀλίγα ἐπίσης ξενικῆς ἀρχῆς ὀνόματα ἔχουν καὶ μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων χρῆσιν, χωρὶς καθόλου νὰ ἀνήκουν εἰς ξενικῆς καταγωγῆς Ἑλλήνας. Αἱ παρατηρήσεις αὗται πρέπει νὰ λαμβάνονται ὑπ' ὄψιν, ὅταν πρόκειται νὰ ἀναζητῆ τις ἔθνολογικὰ ἐκ τῶν ἐπωνύμων συμπεράσματα.

Εἰς τὰ ἐπώνυμα τῆς Ἰθάκης παρατηρητέαι αἱ συχναὶ καταλήξεις -ἄτος καὶ -ἄνος, ὡς ἀνεμένετο: Βαλλιᾶνος, Δαμουλιᾶνος, Ζαβιτσιᾶνος, Καριᾶνος, Μαγουλιᾶνος, παρὰ τὰ Καστανός, Κουγιανός, Ρωμανός καὶ Σοφιανός. Τὰ εἰς -ανός, τὰ ὀξύτονα δηλαδῆ, ἀνήκουν μᾶλλον εἰς ἐπήλυδας οἰκογενείας νεωτέρων χρόνων, διότι εἰς τὴν Ἐπτάνησον ἐπιχωριάζει μᾶλλον ἢ πατριδωνυμικὴ κατάληξις -ἄνος, ὄχι -ανός.

Καὶ εἰς τὰ ἐπώνυμα παρετήρησα γραφὰς τινὰς, τὰς ὁποίας ἡ ἔρευνα ἔχει φωτίσει καὶ διορθώσει. Ἐπίσης προσθέτω ἔτυμολογικὰς τινὰς σημειώσεις.

Ἄλγημεριώτης (ἢ Ἄλι- ἢ Ἄλλη-). Τὸ μόνον ὄρθον εἶναι Ἄλγημεριώτης, ὁ καταγόμενος ἀπὸ τὴν Ἄλλη-Μεριά, ὅπως ἔχομεν Κάτω-Μεριά καὶ ἐπώνυμον Κατωμέρης, ἐν Κερκύρῳ.

Ἀντίπας· δυστυχῶς οὕτω γράφεται γενικῶς ἀντὶ τοῦ ὄρθου Ἀντίπας (ὑποκοριστικὴ σύντμησις τοῦ ὀνομ. Ἀντίπατρος, τῶν ἀλεξανδρινῶν χρόνων). Ὑπάρχει καὶ Ἀντίπας μάρτυς τοῦ μαρτυρολογίου τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, ὃ ἡ μνήμη τελετουργεῖται τὴν 11 Ἀπριλίου. Εἶμαι δὲ τῆς γνώμης ὅτι ἐκ βαπτιστικοῦ ἐξελιχθῆ εἰς οἰκογενειακὸν τὸ ὄνομα Ἀντίπας.

Γουδίνος· δὲν νομίζω ὅτι «παράγεται ἀπὸ τὴν λέξιν γουδί, ἰγδίον», ἀλλ' εἶναι τὸ ἰταλικὸν Guidino > Gudino, ἐπώνυμον ὄχι ἀσύνηθες ἐν Ἰταλίᾳ. Καὶ τὸ ἐπώνυμον Γουδῆς ἔχει μᾶλλον τὴν αὐτὴν ἀρχὴν. Πλήθος ἐπωνύμων μας εἰς -ῆς προέρ-

χονται από αντίστοιχα ιταλικά εις -ino: Κοραῆς < Corradino, Γαρμπῆς < Garbino, Κονταρῆς < Condarino, Κωσιανιῆς < Constantino, Κοραγιῆς (ἐν Κέφ) < Corradino, Μπεργαῆς < Brigadino, Λεβαντιῆς < Levantino, Βαλεντιῆς < Valentino, Μαρῶς < Marino, Μπερναρδῆς < Bernardino, Μπαντουῆς (ἐν τῷ Χρονικῷ τοῦ Μορέως) < Baldovino.

Μαωλαῖος ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ *Μαωλαῖος*.

Μηλιαρέσης ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ *Μιλιαρέσης*. Τὸ ὄνομα δὲν σχετίζεται μὲ τὸ μῆλον, ἀλλ' εἶναι τὸ βυζαντινὸν ἐπώνυμον *Μιλιαρέσης*, ἐκ τοῦ βυζαντ. *μιλιαρίσιον* (νόμισμα), ἐκ τοῦ λατινικοῦ *milliarensis*.

Μωραῖτης: πολλοὶ γράφουν ἀκόμη οὕτω τὸ ὄνομα *Μωραῖτης*, σπανιώτερον *Μοραῖτης*, δηλοῦν τὸν καταγόμενον ἀπὸ τὸν *Μοραῖαν*, ὅπως ἔλεγον οἱ Βυζαντινοὶ τὴν Πελοπόννησον λόγῳ τῆς ἀφθόνης καλλιεργουμένης ἐκεῖ μορέας, ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἤδη, διὰ τὴν διατροφὴν μεταξοσκωλήκων. ("Ὅχι διότι δῆθεν ἡ Πελοπόννησος ὁμοιάζει πρὸς φύλλον μορέας. Οὔτε ἡ Πελοπόννησος ὁμοιάζει πρὸς φύλλον μορέας οὔτε οἱ Ἕλληνες τῶν πρώτων βυζαντινῶν αἰώνων διέθετον ἀκριθεῖς γεωγραφικοὺς χάρτας, ὥστε ν' ἀπετόλμων τὴν παρομοίωσιν ταύτην, ἀν τὸ φύλλον τῆς μορέας εἶχεν, ἔστω καὶ *grosso modo*, τὸ σχῆμα τῆς Πελοποννήσου).

Τσατσαρόλης: ἐν Χίφ ὑπάρχει ἐπώνυμον *Τσατσαρόνης*, προερχόμενον ἐκ τοῦ ἰταλικοῦ ἐπαγγελματικοῦ *cicerone*, δηλοῦν τὸν διερμηνέα, ὡσεὶ ρήτορα, Κικέρωνα· τὸ ἐπαγγελματικὸν δὲ τοῦτο ἐξελιχθη εἰς ἐπώνυμον.

Δὲν λησμονῶ τὴν ἀρχαίαν ρήτραν «χαλεπὸν οὕτω τι ποιῆσαι, ὥστε μὴ ἀμαρτεῖν· χαλεπὸν δὲ ποιήσαντά τι μὴ ἀγνώμονι κριτῇ περιτυχεῖν». Διὰ τοῦτο ἐπιθυμῶ ἔπως αἱ ἀνωτέρω παρατηρήσεις μου γίνουσι δεκταὶ μὲ τὴν ἀληθῆ πρόθεσιν των: νὰ ὠφελήσουσι, ἔχι νὰ ψέξουσιν. Ἡ ἐργασία αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν τοῦ κ. Σπ. Μουσιούρη ἴσως δὲν θὰ ἦτο, εἰς αὐστηροτέραν θεώρησιν, ἀξία βραβεύσεως. Εἶναι ἕμως ἀξιὸς πολλοῦ ἐπαίνου καὶ βραβεύσεως καὶ εὐγνωμοσύνης ἀκόμη ὁ συγγραφεὺς τῆς, διότι, χωρὶς νὰ εἶναι εἰδικὸς ὀνοματολόγος, ἐπεδόθη μὲ θερμὴν ἀγάπην καὶ ἐπιμονὴν εἰς τὴν συγκομιδὴν τοῦ τόσο πολυτίμου ὀνοματολογικοῦ θησαυροῦ τῆς ὠραίας καὶ πολυκλείτου πατρίδος του. Ἐπέτυχεν ὁ Σπ. Μουσιούρης νὰ μᾶς προσφέρῃ τὴν ἐργασίαν αὐτὴν, τὴν ὁποῖαν εἰδικώτεροι ἐπιστήμονες Ἰθακήσιοι δὲν μᾶς ἔδωσαν.

I. A. ΘΩΜΟΠΟΥΛΟΣ

Ἀγγελου Δόξα, Παλαμάς Ψυχολογικὴ ἀνάλυση τοῦ ἔργου του καὶ τῆς ζωῆς του. Μὲ δεκαπέντε εἰκόνας καὶ αὐτόγραφα. [Ἀθήνα 1959]. Βιβλιοπωλεῖον τῆς «Ἑστίας», I. Δ. Κολλάρου καὶ Σίας. 80 Σελ. 463.

Ὁ Ἄγγελος Δόξα εἶναι συγγραφεὺς πολυμερῆς καὶ πολυγραφώτατος. Ἐγραψε μυθιστορήματα, νουβέλες, διηγήματα, ποιήματα, θεατρικὰ ἔργα κτλ. Πολλὰς ἐξάλλου εἶναι καὶ οἱ μελέτες ποὺ ἔχει γράψει σὲ περιοδικὰ καὶ ἑφημερίδες γιὰ ζητήματα τῆς λογοτεχνίας, τῆς αἰσθητικῆς, τῆς ψυχολογίας, τῆς ψυχανάλυσης κ. ἄ. Ἡ πολυμέρεια ὅμως καὶ

πληθωρικότητα τῶν ἔργων του δὲν ἐμποδίζουν τοὺς ἀναγνώστες του νὰ βροῦν μὲ εὐκολία τὸ κύριο χαρακτηριστικὸ τῆς πνευματικῆς προσφορᾶς του: τὴν ἐφαρμογὴ τῆς φροῦδικῆς θεωρίας στὴν ποίηση, στὸ μυθιστόρημα, στὴν κριτικὴ καὶ στὴν τέχνη γενικότερα. Ἡ τάση αὐτὴ προβάλλεται καθαρὰ, μὲ ἀνοιχτὸ φροῦδικὸ λεξιλόγιον καὶ σχεδὸν πανμοιότυπα σὲ ὅλα τὰ ἔργα του. Σχηματίζει λοιπὸν κανόνες γρήγορα τὴν ἐντύπωση, ἔστω κι' ἂν δὲν ἀσχοληθῆ μὲ τὸ σύνολο τῶν ἐργασιῶν τοῦ συγγραφέα, ὅτι ἡ ἴδια ἀρχὴ μεταμορφώνεται σὲ ποίημα ἢ θέατρο ἢ μελέτη κτλ., ἀνάλογα μὲ τὶς ψυχικὰς διαθέσεις του. Οἱ μεταμορφώσεις ὁμοῦ αὐτὲς γίνονται μὲ τρόπο μᾶλλον ἐπιφανειακὸ καὶ ἔτσι οἱ ἀναγνώστες δὲν ἀντιλαμβάνονται καμιά οὐσιαστικὴ ἀλλαγὴ στὸ ὁπτικὸ ἢ ἐρευνητικὸ πεδίο.

Οἱ μελετητὲς ἢ λογοτέχνες μποροῦν ἀναμφισβήτητα νὰ ξεκινοῦν ἀπὸ δρισμένες ἀρχὰς φιλοσοφικὰς, ψυχολογικὰς, ψυχαναλυτικὰς κτλ. Οἱ ἀρχὰς ὁμοῦ αὐτὲς δὲν πρέπει νὰ μεταφέρονται ἀπὸ τὸ ἐπιστημονικὸ, φιλοσοφικὸ ἢ ψυχολογικὸ πεδίο αὐτούσιες καὶ ἀπροσάρμοστες στὸν νέον χῶρον. Ὅταν ἡ ἐπιστημονικὴ ἢ φιλοσοφικὴ μεθοδολογία μεταφέρεται στὸ χῶρον τῆς λογοτεχνίας ἢ τῆς κριτικῆς, χωρὶς νὰ μετασυνιωθῆ σὲ λογοτεχνικὸ ἢ κριτικὸ ὁπτικὸ ὄργανον, τότε καὶ ἡ λογοτεχνία ἢ κριτικὴ παύουν νὰ ἔχουν τὴν εἰδοποιὸν διαφορά ἢ ὑπόστασίν τοις, καὶ ἡ μεθοδολογία — ἐπιστημονικὴ ἢ φιλοσοφικὴ — χάνει τὴν ἀποδεικτικὴν σημασίαν της καὶ καταντᾷ μίαν ῥηχὴν καὶ ἀπλοϊκὴν ἐκλαΐχευσιν.

Ἡ ἀνάγνωσις τῆς μελέτης τοῦ Ἄγγελου Δόξα γιὰ τὸν Κ. Παλαμᾶ ἀπὸ τὴν πρώτην στιγμὴν ὡς τὸ τέλος δὲν μᾶς ἐπεισε γιὰ τὴν διαδικασίαν τοῦ μετασχηματισμοῦ τοῦ ψυχαναλυτικοῦ κριτηρίου σὲ λογοτεχνικο-κριτικὸ κριτήριον. Ἡ φροῦδικὴ ὄρολογία καὶ ἐρμηνεῖα μεταφέρθησαν αὐτούσιες καὶ ἀπροσάρμοστες στὸ χῶρον τῆς κριτικῆς ἀνάλυσης τοῦ ἔργου τοῦ Κ. Παλαμᾶ. Ἐτσι ἡ ἀνάγνωσις τῶν τετρακοσίων ἐξήντα τριῶν σελίδων τῆς μελέτης ὁμολογοῦμε πῶς ἦταν πολὺ κουραστικὴ, γιὰτὶ καταλαβαίναμε ἐκ τῶν προτέρων τὴν μεθοδολογίαν καὶ τὰ συμπεράσματα στὰ ὁποῖα ὁ συγγραφεὺς ἤθελε νὰ καταλήξῃ. Ὡστόσο μὲ πολὺ ἐνδιαφέρον πήραμε ἐπάνω μας αὐτὴ τὴν κούρασιν, γιὰτὶ τὸ φαινόμενον τοῦ Παλαμᾶ καὶ τῆς πνευματικῆς του δημιουργίας εἶναι βρασιεὶα χαρακτηριστικὰ τῆς νεοελληνικῆς πνευματικῆς πορείας καὶ κάθε ἀποψη ἢ θέση ποῦ πολιορκεῖ τὸ πρόβλημα τοῦ Παλαμᾶ εἶναι εὐπρόσδεκτη, ἔστω κι' ἂν καταλαβαίνοι κανένας τοὺς ἐπιδιωκόμενους σκοποὺς ἀπὸ τὶς πρώτες κιόλας γραμμὰς τοῦ βιβλίου. Ὁ συγγραφεὺς ὁμοῦ κάνει πολλὰ παρεμβολὰς στὸν κεντρικὸν σκοπὸν τοῦ βιβλίου του, γιὰ νὰ ἐρμηνεύσῃ γενικότερα ἱστορικὰ καὶ κοινωνικὰ φαινόμενα καὶ ἔτσι μειώνει πολὺ τὸ ἐνδιαφέρον ποῦ δημιουργεῖ τὸ πρόβλημα τῆς κριτικῆς ἀνάλυσης τῶν ἔργων τοῦ Παλαμᾶ. Παραθέτομε ἕνα ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴν μελέτη τοῦ

“Αγγ Δόξα, για να αντιληφθῆ ὁ ἀναγνώστης τὴ διάσπαση τοῦ ἐνδιαφέροντος ποῦ προκαλοῦν οἱ ἀτομικὲς θέσεις τοῦ συγγραφέα: «Ἡ ἀρχαία Σπάρτη, κάνοντας ἐξαίρεση στὴν ἄλλη Ἑλλάδα, δὲν ἔβγαλε κανένα καλλιτέχνη, οὔτε γλύπτη, οὔτε δραματικὸ ποιητὴ. Γιατί; Γιατί σωματικὰ ἢ ψυχικὰ βλαμμένοι δὲν ἦταν ἀνεκτοὶ στὴ Σπάρτη. Ριχνόντουσαν στὸν Καιάδα. Μέσα στὸ φεράγγι τοῦ Καιάδα θάφτηκαν ἔλες οἱ μεγαλοφυεῖς οἱ καλλιτεχνικὲς καὶ διανοητικὲς ποῦ μπορούσε νὰ ἔχει ἡ Σπάρτη σὰν ἀντισταθμιστικὲς ἐκδηλώσεις ψυχοτραυματισμένων καὶ σκακίτηδων μιὰ κι’ ἀπὸ τοὺς γερούς; δὲν βγαίνουν παρὰ οἱ συνηθισμένοι ἄστοι καὶ οἱ ἐπικίνδυνοι στρατιῶτες. Καὶ ἡ ἀρχαία Σπάρτη διακρίθηκε μονάχα γιὰ τοὺς στρατιῶτες της (ποῦ ἔστελναν τοὺς δούλους νὰ γονιμοποιήσουν τίς γυναῖκες τους; γιὰ νὰ βγαῖν κι’ ἄλλοι στρατιῶτες, ἐνῶ οἱ ἴδιοι ἀσκοῦσαν τὴν ἐρωτικὴ τους ζωὴ στὸ στρατόπεδο μὲ τὴν ὁμοφυλοφιλία)» (σ. 241). Οἱ ἀτομικὲς αὐτὲς ἐρμηνευτικὲς ἀπόψεις τοῦ συγγραφέα ποῦ παρεμβάλλονται κάθε τόσο, ἢ σχεδὸν προκλητικὴ τοποθέτηση καὶ ἔκφρασή του, ἢ ἀπόλυτα ντετερμινιστικὴ παραδοχὴ τῶν προϋδικῶν ἀπόψεων καὶ ἢ ἀπλοϊκὴ ἐκλαΐκευση γιὰ ζητήματα τόσο σοβαρὰ μειώνουν πολὺ στὴ συνείδηση τοῦ ἀναγνώστη τὸν συγγραφέα, ποῦ ἀναμφισβήτητα διαθέτει σπουδαία βιβλιογραφικὴ ἐνημέρωση.

Πολὺ φοβόμαστε ὅτι μὲ παρόμοιες ἐργασίες θὰ ἀρχίσῃ νὰ γίνεται καὶ μὲ τὸν Κ. Παλαμά ὅ,τι ἔγινε μὲ τὸν Καβάφη, κι’ ἀπὸ ἄνθρωπο μάλιστα ποῦ διαθέτει γερὸ ὄπλισμὸ ψυχανθρωτικὸ γιὰ μιὰ βαθύτερη διεξόδωση στὸ περιεχόμενον τῶν ἔργων του. Οἱ ἀναγνώστες καὶ οἱ μελετητὲς θὰ πάψουν νὰ ἀσχολοῦνται μὲ τὸ ἔργο τοῦ Παλαμά καὶ θὰ ἀρχίσουν νὰ ἀσχολοῦνται μὲ τὰ «μουσικὰ» τῆς ζωῆς του καὶ μὲ τὰ «παραλείπόμενα». Ὁ Παλαμάς ὅμως δὲν εἶναι μιὰ κυρίαρχη προσωπικότητα τῆς νεοελληνικῆς ζωῆς, ἐπειδὴ εἶχε ἴσως ὀρισμένες «κρυφές» πτυχές στὴ ζωὴ του, ἀλλὰ γιατί μᾶς χάρισε φανερὰ καὶ θαρρετὰ ἓνα βιβλίο καὶ ἐπιδημητικὸ, ποιητικὸ κυρίως, ἔργο. Οἱ τάσεις γιὰ ἀναζήτηση παραδοξολογιῶν καὶ ἀντικανονικῆς συμπεριφορᾶς στὴν «ἀπόκρυφη» ζωὴ τῶν ποιητῶν νομίζουμε ὅτι τίποτα τὸ οὐσιαστικὸ δὲν προσφέρουν στὴ βιβλιότητα τῆς ποιητικῆς ποσοφορᾶς τους. Οἱ ποιητὲς δὲ μιλοῦν μὲ τὴ γλώσσα τῶν περιστατικῶν τῆς ζωῆς τους, ἀλλὰ μὲ τὰ ποιητικὰ τους κείμενα. Ἐστρατιάζουν λοιπὸν οἱ μελετητὲς ποῦ ἀσχολοῦνται μὲ τὰ περιστατικὰ καὶ ὄχι μὲ τὰ κείμενα.

“Ὁ Ἄγγελος Δόξας ξεκίνησε ἀπὸ τὴ σωστὴ ἀρχή. Ἄρχισε νὰ γράφῃ τὴ μελέτη του γιὰ τὸν Κ. Παλαμά, ἔπως μᾶς λέει στὸν πρόλογό του, γιατί βρῆκε τὴ σωστὴ ἐρμηνεῖα ὀρισμένων ποιημάτων τοῦ Παλαμά (Γαλήνιος Ὕμνος, Στὸ βράχου τὴν κορφὴ, Παθητικὸς Ὕμνος κτλ.). Καὶ ὁμολογουμένως οἱ ἐρμηνεῖες τῶν ποιημάτων αὐτῶν, οἱ ὁποῖες βρίσκον-

ται στο τρίτο μέρος της μελέτης του, είναι πολύ ενδιαφέρουσες και πειστικές. Η έρμηνευτική δικλείδα, αποτελεσματική για ένα μέρος των ποιημάτων του Παλαμά, του έδωσε διαθέσεις κυριαρχικές και απλώθηκε στην έρμηνεία της ζωής και έλου του έργου του Κ. Παλαμά. Η διαλεκτική του έρωτικού πόθου, που έρμηνεύει πειστικά τα ποιήματα τα όποια προηγουμένως αναφέραμε, μεταβλήθηκε σε ακατάσχετη ψυχαναλυτική όρολογία και έτσι ο Παλαμάς μετασχηματίστηκε σε κλασικό τύπο ψυχασθενούς, ο όποιος δικαιώνει και έρμηνεύει μία μία όλες τις φροϋδικές απόψεις και όρολογίες (παιδική καθήλωση, σαδισμό, έρμυφροδιστικό ψυχισμό, αυτοσαδισμό, είδωλο μητέρας, έρωτική παθητικότητα, δακτυλιωρωτικό σύμπλεγμα, έρωτομυνία, οίδιπόδειο σύμπλεγμα, φετιχισμό κτλ.). Όταν διαβάζω κανείς τα δυο πρώτα μέρη του βιβλίου του "Άγγελου Δόξα νομίζει πως ο Παλαμάς γεννήθηκε και έγραψε, για να δικαιώσει από την αρχή ως το τέλος τη θεωρία του Φρόϋδ και τις άτομικές έρμηνείες του συγγραφέα.

Γενικά, η ψυχαναλυτική φροϋδική εικόνα του Παλαμά, όπως μάς παρουσιάζεται από τον "Άγγελο Δόξα, είναι πολύ ιδεατή, για να γίνει πιστευτή. Η παράθεση και ο τονισμός όρισμένων περιστατικών της ζωής του ποιητή (π.χ. Τό σκουλαρίκι Γ. 19) από μέρους του συγγραφέα είναι όμορφα σχόλια για την έρμηνεία των ποιημάτων του Παλαμά, αλλά δεν είναι έπαρκη για να θεμελιώσουν μια ολοκληρωμένη φροϋδική έρμηνεία της ζωής και του έργου του Παλαμά, όπως το επιδιώκει ο συγγρ. Η μεθοδολογία του "Άγγελου Δόξα πολύ μάς θυμίζει σε πολλές σελίδες της μελέτης του τη μέθοδο του Προκρούστη.

Στου Παλαμά το έργο μπορούμε να βρούμε αρκετά στοιχεία φροϋδικής όρολογίας (Λάμια Λιβιδώ = libido κτλ.). Αυτό όμως νομίζουμε ότι όφείλεται περισσότερο στο ότι ο Παλαμάς μετασχημάτιζε πολλές φορές σε ποίηση τις έντυπώσεις των βιβλίων που διάβαζε, παρά στο ότι ήταν ένα άτομο με φροϋδικά συμπλέγματα. Ο Παλαμάς, τεράστιος δέκτης των απόψεων της έποχής του και μανιώδης φιλαναγνώστης, ήταν φυσικό να ένσωματώσει στο έργο του όλες τις ποικιλόμορφες θεωρίες που επικρατούσαν στα χρόνια του (νισσεΐσμος, φροϋδισμός, έπιστημονισμός κτλ.). Το έργο όμως του Παλαμά δεν είναι συνισταμένη αυτών των θεωριών ή έξάρτημά τους. Η ποίησή του, ιδίως η λυρική, είναι κάτι συνθετικό και έπιβλητικότερο από απλή άντανάκλαση των έποχιακών πνευματικών ρευμάτων.

Τό φαινόμενο της ποίησης μόνο με μέτρα που μάς προσφέρει η ίδια ή ποίηση μπορεί να μετρηθί. Το να ζητούμε μέτρα και κριτήρια από άλλους κλάδους είναι ματαιοπονία.

ΧΡΗΣΤΟΣ ΦΡΑΓΚΟΣ

Ἄντρεα Καραντώνη, *Φυσιογνωμίες. Σειρά πρώτη*. Ἀθ. 1959, «Δίφρος». 80 μ. Σελ. 272. *Σειρά δεύτερη*. Ἀθ. 1960, Βιβλιοπωλεῖον τῆς «Ἐστίας». 80 μ. Σελ. 268.

Ὁ κ. Ἄντρέας Καραντώνης συγκεντρώνει, τακτοποιεῖ καὶ ταξινομεῖ τὸ κριτικὸ τοῦ ἔργου. Ἐπειτα ἀπὸ τὸν συμπληρωμένο καὶ ὀλοκληρωμένο «Σεφέρη» (1957), τὴν «Ἐισαγωγὴ στὴ νεώτερη ποίηση» (1958) καὶ τὸν πρῶτο τόμο τοῦ «Γύρω στὸν Παλαμά» (1959), ποῦ ἔχει πλουτισθῆ με νέες μελέτες, μᾶς δίνει τώρα τοὺς δυὸ τόμους τῶν «Φυσιογνωμιῶν». Ἡ συγκέντρωση αὐτῆ τοῦ ἔργου τοῦ κ. Καραντώνη ἦταν ἀπαραίτητη, ὄχι μόνο γιὰ τὴν ἀποτίμηση τῆς πραγματικῆς ἀξίας ἑνὸς τόσο προικισμένου κριτικοῦ, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴ βοήθεια ποῦ παρέχει στὸ μελετητῆ τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας· μελέτες, ἄρθρα καὶ δοκίμια, σκορπισμένα σὲ παλαιότερους καὶ δυσεύρετους τόμους περιοδικῶν, μᾶς προσφέρονται στίς «Φυσιογνωμίες» συστηματικᾶ ταξινομημένα στὴ μορφή ἑνὸς βιβλίου. Τὸ κέρδος ἀπὸ τὴν ἔκδοσι τέτοιων βιβλίων εἶναι μεγάλο καὶ φανερό: οἱ νέοι εἰσάγονται στὴ μελέτη τῆς λογοτεχνίας μας ὀδηγημένοι ἀπὸ ἕνα πνεῦμα λυρικό καὶ στοχαστικό, ποῦ παθαίνεται γιὰ τὴ λογοτεχνία καὶ ἐκφράζει τὸ πάθος τοῦ αὐτοῦ σ' ἐμπνευσμένες καὶ ἀξιωματικὲς διατυπώσεις.

Ὁ πρῶτος τόμος τῶν «Φυσιογνωμιῶν» περιέχει 21 κριτικὲς μελέτες: γιὰ τὸν Μακρυγιάννη, τὸν Κατῆρη, τὸν Πολυλά, τὸν Μάτεσι, τὸν Λασκαράτο, τὸν Μαβίλη, τὸν Θεοτόκη, τὸν Μωραϊτίδη, τὸν Παπαδιαμάντη, τὸν Ψυχάρη, τὸν Κρυστάλλη, τὸν Προβελέγγιο, τὸν Σουρή, τὸν Δροσίνη, τὸν Ξενοπούλο, τὸν Καρκαβίτσα, τὸν Σπήλιο Πασαγιάννη, τὸν Μαλακάση, τὸν Κωνστ. Χατζόπουλο, τὸν Χρηστομάνο καὶ τὸν Ἰωνα Δραγούμη. Ὁλόκληρη δηλαδὴ ἡ δημιουργικὴ λογοτεχνία τοῦ 19ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 20ου αἰώνα, με τὶς πιδ ἀντιπροσωπευτικὲς μορφές τῆς, ἀποτελεῖ τὸ περιεχόμενο τοῦ βιβλίου αὐτοῦ. Ἡ βασικὴ ἐντύπωση τοῦ ἀνγνώστη ἀπὸ τὸν πρῶτο τόμο τῶν «Φυσιογνωμιῶν» εἶναι ἕνας τόνος ἐπιείκειας καὶ ἀνοχῆς. Ὁ αὐστηρὸς, ὀρητικὸς, ἐπιθετικὸς, δυσκολοῖκανοποίητος, ἀλλὰ πάντα δίκαιος Καραντώνης τῶν παλαιότερων γραψιμάτων του, φαίνεται ἐδῶ ἀνεκτικὸς, πρόθυμος νὰ δικαιολογήσῃ καὶ νὰ υπερασπισθῆ. Ἔτοιμος νὰ συγκινηθῆ καὶ νὰ θαυμάσῃ. Στὸν τόμο αὐτὸν ποτὲ δὲν εἶναι ἀπόλυτα καταδικαστικός: πάντα ζητᾷ νὰ ἐξηγήσῃ καὶ νὰ ἐρμηνεύσῃ, νὰ τοποθετήσῃ τὸν συγγραφέα στὴν ἐποχὴ του καὶ νὰ προβάλλῃ ὅ,τι καλύτερο ἔχει προσφέρει ὁ ποιητῆς ἢ ὁ πεζογράφος ποῦ ἐξετάζει στὴ νεοελληνικὴ λογοτεχνία. Πολλοὶ ἀναγνώστες μποροῦν νὰ προτιμοῦν τὸν παλαιότερο Καραντώνη καὶ νὰ στενοχωροῦνται μ' αὐτὴ τὴν ὑποχώρηση ἀπὸ τὰ αὐστηρὰ αἰσθητικὰ κριτήρια, ποῦ σημειώθηκε

στά τελευταία γραψίματά του όχι μόνο για τους παλαιούς, αλλά και για τους σύγχρονους ποιητές και πεζογράφους. Ωστόσο η στάση αυτή, προκειμένου ειδικότερα για τον πρώτο τόμο των «Φυσιογνωμιών», είναι απόλυτα νόμιμη και δικαιολογείται για δυό λόγους: πρώτα πρώτα από τον θερμό, εξομολογητικό τόνο συγκινήσεων από παλιότερα διαδύσματα, χαρακτηριστικό που το σημειώνει κι' ο ίδιος ο κ. Καραντώνης στον πρόλογό του, κι' έπειτα από τη χρησιμοποίηση ιστορικών και όχι απλώς αισθητικών κριτηρίων, από την τοποθέτηση δηλαδή του δημιουργού στην εποχή του.

Στον πρόλογό του ο κ. Αντρέας Καραντώνης γράφει: «Ίσως ο αναγνώστης να προσέξη κάποιο τόνο θερμότητας, μίαν αχνή ιδεολογικής ζεστασιάς που περιβάλλει κάθε «φυσιογνωμία» πέρα και πριν από κάθε αξιολόγηση, συσχετισμό, κριτική παρατήρηση και τοποθέτησή της. Τοδο συμβαίνει: γιατί πρωτομιλώντας, έρω και σε ώριμα χρόνια, για μορφές και έργα περασμένων, όμως χαρακτηριστικών πνευματικών μας δημιουργών, δε μπορέσαμε ποτέ να λησμονήσουμε τη συγκίνηση, το θαυμασμό, ακόμη και την «έκσταση» που νιώθαμε σάν τους ανακαλύπταμε» (σελ. 8). Ο τρόπος αυτός της εξέτασης παλαιότερων έργων και φυσιογνωμιών ταιριάζει περισσότερο προς την όρμη και τη θέρμη του ύφους του κ. Καραντώνη, προς την ένθουσιώδη ιδιοσυγκρασία του, τον αυθορμητισμό του, τη λυρική σύσταση της ψυχής του και τον υπερθετικό τόνο των γραψιμάτων του. Μ' αυτό τον τρόπο ο κ. Αντρέας Καραντώνης μπόρεσε να μάς δώσει ωραιότατες κριτικές σελίδες. Από την άλλη μεριά, οι συγγραφείς που εξετάζονται μέσα στον πρώτο τόμο των «Φυσιογνωμιών» δεν είναι σύγχρονοι: ανήκουν στην ιστορία της νεοελληνικής πεζογραφίας. Έτσι, η αυστηρότητα της αισθητικής αντιμετώπισης έπρεπε να υποχωρήσει μπροστά στην κατανόηση και την υπογράμμιση της συμβολής κάθε συγγραφέα στη λογοτεχνία της εποχής του καθώς και μπροστά στην ιστορική πλαίσισωση της δημιουργίας του έργου του. Συγγραφείς που δεν τους δέχεται απόλυτα ο κ. Καραντώνης κι' εκφράζει επιφυλάξεις σχετικά με τη σημασία ή την αξία του έργου τους, όπως ο Μωραΐτιδης, ο Σουρής ή ο Δροσίνης, εξετάζονται ωστόσο αναλυτικά στον πρώτο τόμο των «Φυσιογνωμιών» σε μεγάλες, ολοκληρωμένες κι' επιτυχημένες μελέτες, που αντιμετώπιζουν σφαιρικά την προσωπικότητα του δημιουργού. Οι μελέτες αυτές, άσχετα αν αναφέρονται σε συγγραφείς δεύτερης σειράς, είναι, μαζί! με άλλες, από τις καλύτερες του τόμου.

Οι «Φυσιογνωμίες» είναι το πρώτο βιβλίο του κ. Αντρέα Καραντώνη, που βρίσκεται έξω από τα θέματα με τα όποια έχει ως τώρα ασχοληθεί και διακριθεί, έξω δηλαδή από τη σφαίρα του Παλαμά και της νεώτερης ποίησης. Μας δίνεται λοιπόν για πρώτη φορά ή εύκαι-

ρία να διαπιστώσουμε, από μια μεγάλη σειρά συγκεντρωμένων κριτικών μελετών, το πλάτος της ματιάς του, την ευρύτητα των ενδιαφερόντων του και την ειλικρίθειά του να χειρισθῆ κριτικά, με κατανόηση κι' επιτυχία, θέματα και συγγραφείς που ανήκουν στα πιάδια διαφορετικά είδη ἢ στις πιάδια διαφορετικές τεχνότητες. Για τὸν καθένα ἀπὸ τοὺς συγγραφείς τοῦ τόμου ὁ κ. Καραντώνης ἔχει νὰ πῆ τὸν δικό του λόγο, τὸν προσωπικό, καὶ δὲν ἐπαναλαμβάνει γνωστὲς ἀπόψεις, πὺ ἔχουν κατὰ καιροὺς διατυπωθῆ ἀπὸ τὴν κριτική. Ὅλες οἱ μελέτες αὐτοῦ τοῦ τόμου ἔχουν γραφτῆ ἀνάμεσα στὰ χρόνια 1947-1952· ἀντιπροσωπεύουν δηλαδὴ ἕνα ὡριμότερο Καραντώνη, πὺ τὸν χαρακτηρίζουν ὄχι μόνο ἡ ἀνέση καὶ ὁ πλοῦτος τῶν ἐκφραστικῶν του μέσων, ἡ δξυδέρκεια καὶ ἡ στοχαστικότητα, ἀλλὰ καὶ ἡ σοφία ἐκείνη πὺ ἐρχεται μὲ τὸ πέρασμα τῶν χρόνων. Οἱ καλύτερες μελέτες τοῦ πρώτου τόμου τῶν «Φυσιολογικῶν», ἐκτὸς ἀπὸ τὲς τρεῖς πὺ σημειώσαμε πιά πάνω, εἶναι γιὰ τὸν Μακρυγιάννη, τὸν Θεοτόκη, τὸν Ξενόπουλο, τὸν Κ. Χατζόπουλο, τὸν Χρηστομάνο καὶ τὸν Ἰωνα Δραγούμη. Οἱ μελέτες αὐτὲς δὲν ἐξαντλοῦν πάντα τὸ θέμα τους. Ἀπὸ τὸν Θεοτόκη ἀναλύεται μόνο «Ἡ τιμὴ καὶ τὸ χρῆμα», στὸν Ἰωνα Δραγούμη ἐξετάζεται κυρίως ἡ «Σταμοθράκη», στὸν Κ. Χατζόπουλο δὲν ὑπάρχει ἡ ἐξέταση τοῦ πεζογραφικοῦ του ἔργου· ἄλλες εἶναι ἀπλὲς σκιαγραφίες, ὅπως ἡ θαυμάσια, μὲ λυρική συγκίνηση γραμμένη μελέτη γιὰ τὸν Χρηστομάνο, ἡ συνθετικὲς ἀξιολογήσεις πὺ δὲν ἀναφέρονται, εἰδικότερα, στὰ κείμενα, ὅπως ἡ μελέτη γιὰ τὸν Ξενόπουλο. Ὅμως σ' ὄλες αὐτὲς τὲς μελέτες θὰ βροῦμε παρατηρήσεις καὶ σκέψεις πὺ προωθοῦν τὴν ἔρευνα τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας καὶ βοήθοῦν τὴν ἀξιολόγησή της.

Γιὰ τὴν «Τιμὴ καὶ τὸ χρῆμα» τοῦ Θεοτόκη π. χ. ὁ κ. Καραντώνης γράφει: «Φαίνεται πὺ ὁ Θεοτόκης, βαθύτερα ἀνθρωπιστής, δὲ θέλει νὰ ρίξη τὲς εὐθύνες ἐπάνω σ' ἄτομα, μὰ στὲς συνθήκες. Καταδικάζει τὰ σύνολα, καταγγέλλει τὴ διαφθορά, δείχνει καὶ ζωγραφίζει τὰ θύματα μὲ μιὰ γενική ἀντικειμενική, θὰ λέγαμε, συμπάθεια. Δὲν εἶναι ξεχωριστὰ σκληρὸς μὲ κανέναν... Αὐτὸς εἶναι ὁ γενικὸς τόνος τοῦ ὄραίου αὐτοῦ διηγήματος. Γραμμὲς ἀπαλὲς σ' ἕνα σύνολο θαμπὸ καὶ σκοτεινὸ, πὺ μὰς κάνει νὰ φανταζόμαστε σὰν ἀναγκαῖο τὸ ξημέρωμα μιᾶς πιά καθαρῆς κοινωνικῆς αὐγῆς» (σελ. 94). Κι' ἔτσι χαρακτηρίζει ἐπιγραμματικά τὸν Ξενόπουλο: «Γενικά ὁ Ξενόπουλος ἔμεινε πάντα ἕνας θαυμάσιος ψυχολόγος καὶ κλασσικὸς ζωγράφος μέσων καὶ φυσιολογικῶν καταστάσεων, πὺ δὲν ἐπιδέχονται καμιὰ λυρική ἢ μεταφυσική ἐρμηνεία καὶ πὺ δὲν ἐπαληθεύονται πρὰ μόνάχα ἀπὸ τὴν πραγματικότητα... Ἐδῶ, λοιπόν, ἀποτελεῖται καὶ σταματᾷ ὀριστικά τὸ ταλέντο τοῦ Ξενοπούλου: Σὰν ἑξαστερῆ, λογική, ζωερῆ καὶ πάντοτε ἀνανεωμένη ἀπόδοση τοῦ ἀπόλυτα

φυσικού και παραδεδομένου μέσα στη ζωή, όπως την ξέρουμε και τη ζούνε ή καλύτερα όπως τη ζήσανε πενήντα δλόκληρα χρόνια οι κάτοικοι των μεγάλων αστικών κέντρων της 'Ελλάδας» (σελ. 193·194). 'Από τις διατυπώσεις αυτές βλέπουμε πώς ο κ. Καραντώνης προχωρεί στην ουσία των έργων και των συγγραφέων και πώς μάς δίνει, με τον πρώτο τόμο των «Φυσιογνωμιών», όχι μόνο ένα ευχάριστο ανάγνωσμα, χάρη στο ύφος του, αλλά και μια θετική συνεισφορά στη μελέτη της νεοελληνικής λογοτεχνίας, χάρη στο βάθος και την δξύτητα των παρατηρήσεών του.

Ο δεύτερος τόμος των «Φυσιογνωμιών» περιέχει δεκαπέντε δοκίμια και μελέτες κυρίως για νεοέλληνες ποιητές, για πρόσωπα που δε βρίσκονται πιά στη ζωή και που ανήκουν στην πολύ πρόσφατη Ιστορία των γραμμάτων μας. Μέσα στον τόμο αυτόν ο συγγραφέας μιλάει για τον Κωστή Παλαμά, τον Κ. Π. Καβάφη, τον Γιάννη Βλαχογιάννη, τον 'Αγγελο Σημηριώτη, τον Σωτήρη Σκίπη, τον 'Αγγελο Σικελιανό, τον Νίκο Καζαντζάκη, τον Γεώργιο Δελή, τον Δημοσθένη Βουτυρά, τον 'Ιωάννη Συκουτή, τον Τέλλο 'Αγρα, τον Γιώργο Σαραντάρη, τον 'Ηρακλή 'Ιωαννίδη, τον Δάξκρο Πηνιάτογλου και τον Μ. Καρχάτη. Όλες οι μελέτες της δεύτερης σειράς των «Φυσιογνωμιών» — έκτος από τρεις δημοσιευμένες το 1935, το 1937 και το 1943 — είναι καρποί των τελευταίων χρόνων (1951·1960): είναι γραμμένες με θέρμη και ζωντάνια, περιέχουν πάντοτε απόψεις που προωθούν την κατανόηση και την αξιολόγηση των συγγραφέων και χαρακτηρίζονται από τα δυο βασικά γνωρίσματα της κριτικής του κ. Καραντώνη: την δξυδέρκεια στις παρατηρήσεις και την άνεση στις διατυπώσεις.

Όλες οι μελέτες του τόμου τούτου δέν έχουν την ίδια πρόθεση ούτε την ίδια αξία. Άλλες είναι: άπλες σκιαγραφίες, όπως οι μελέτες για τον Σημηριώτη, τον Βουτυρά, τον Συκουτή, τον Πηνιάτογλου, άλλες επιμένουν περισσότερο στον άνθρωπο και την ψυχογράφησή του, όπως οι μελέτες για τον Βλαχογιάννη, τον Σαραντάρη, τον 'Ιωαννίδη, και άλλες, με πρόθεση περισσότερο συνθετική, αποτελούν ουσιαστικές και σημαντικότερες αξιολογήσεις συγγραφέων και έργων. 'Από τη δεύτερη κατηγορία ξεχωρίζει η μελέτη για τον Γιώργο Σαραντάρη: είναι γραμμένη με κέφι, με θέρμη, με ένθουσιασμό και, από τις προσωπικές αναμνήσεις του συγγραφέα, ζωντανεύει την πνευματική ατμόσφαιρα των χρόνων γύρω στα 1935. Η μελέτη αυτή αποτελεί ένα αξιομνημόνευτο κείμενο, γιατί μάς δίνει το χρονικό των νέων πνευματικών ανθρώπων μιας εποχής και διαγράφει το περιβάλλον τους, με τη συγκίνηση και τη λυρική άφηση ενός προικισμένου δημιουργού, που έζησε τα γεγονότα. 'Από τ' άλλα περιεχόμενα του τόμου ξεχωρίζουν οι μελέτες για τον

Ἄγγελο Σικελιανὸ καὶ τὸν Νίκο Καζαντζάκη. Ἐδῶ, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ γεγονός διὰ τὸ κριτικὸς λόγος τοῦ κ. Ἀντρέα Καραντώνη βρίσκεται στίς καλύτερες στιγμῆς του, ὑπάρχουν δεξυτάτες παρατηρήσεις, πὺ εἰσχωροῦν σὲ βάθος καὶ μαρτυροῦν τὴ διορατικότητά, τὴν ἀσφαλτὴ γνώση τῶν ποιητικῶν πραγμάτων καὶ τὴν εὐρύτητα τοῦ ὀρίζοντα καὶ τῆς κριτικῆς ματιᾶς τοῦ συγγραφέα. Ἡ μελέτη γιὰ τὸν Σικελιανὸ εἶναι ἀπὸ τίς καλύτερες πὺ ἔχουμε γιὰ τὸν ποιητὴ. «Ὁ Σικελιανός», γράφει ὁ κ. Καραντώνης, «σὰν ποιητὴς ἦταν ἐλάχιστα ἢ καὶ καθόλου τεχνίτης, ἐνῶ τὰ καλύτερά του ποιήματα εἶναι ἀπὸ τὰ πιὸ ἄρτια πὺ ἔχουμε στὴ γλῶσσα μας, ἀπὸ τὰ πιὸ τέλεια. Ἡ φύση τὸν προίκισε μὲ τὴ σπάνια χάρη νὰ μὴ χρειάζεται «ἀργαστήρι» (σελ. 112)... Δὲν πολυεκτιμοῦσε τίς λεπτεπίλεπτες καλλιτεχνικὲς κατασκευές, ἐνῶ, ἀντίθετα, θαύμαζε τίς συμπαγεῖς καὶ πρωτόγονες δημιουργίαι πὺ φαίνονται πὺς ἔχουν τιναχτεῖ μονομιᾶς ἀπὸ ἠφαιστεια ἔγκεφάλων καὶ ὄχι ἀπὸ τὰ ἐργαλεῖα τῶν ἀργαστηρίων» (σελ. 113). Καὶ πιὸ κάτω : «Ἀπὸ τὸν Σικελιανικὸ κόσμον σαρώνεται καθετὶ πὺ θυμίζει τὸ πρόσκαιρον, τὸ ἀπομονωμένον, τὸ ἀνάξια φθαρτό. Καὶ στὴ θέση τους ἀνεμίζουν χρυσὰ φτερά πουλιῶν, πετοῦν ἀγάλματα θεῶν, ἥρωες καὶ τέρατα, γίγαντες καταποντίζονται καὶ γίγαντες ἀναδύονται, — κάτι πὺ θυμίζει τὴν «Στερνὴ κρίση» τοῦ Μιχαηλάγγελου — μὰ χωρὶς τὴ θλίψη καὶ τὸν πόνον καὶ τὴ μαυρίλα τῆς κόλασης. Στὸ κοσμογονικὸ χάος τοῦ Σικελιανοῦ κόλαση δὲν ὑπάρχει — μονάχα παράδεισος. Βασιλιάς τοῦ παραδείσου εἶναι ὁ ἴδιος, κυρίαρχος, εὐδαιμονικός, δλοφώτεινος, φωταγωγημένος ἀπὸ ἔλους τοῦς ἥλιους καὶ τ' ἄστρα τοῦ στερεώματος» (σελ. 119).

Στὴ μελέτη του γιὰ τὸν Καζαντζάκη, καὶ εἰδικότερα γιὰ τὴν ποίηση τῆς «Ὀδύσειας», ὁ κ. Ἀντρέας Καραντώνης παρουσιάζεται καταδικαστικός. Παρ' ὄλον πὺ διακρίνει καὶ σημειώνει τὴν ὁμορφιὰ ὀρισμένων στίχων, ἢ ἄρνηση πὺ ἐκφράζει γιὰ τὴν ἀξία τοῦ ποιήματος εἶναι ἀπόλυτη καὶ τὰ ἐπιχειρήματά του συντριπτικά καὶ πειστικά. Τὸ πρόβλημα τῆς ποίησης τοῦ Καζαντζάκη ἀντιμετωπίζεται ἐδῶ μὲ κριτικὴ τόλμη πὺ πρέπει νὰ ἐπαινεθῇ. Θὰ ἔλεγε κανεὶς πὺς ἡ μελέτη αὐτὴ τοῦ κ. Καραντώνη, μὲ τίς νέες ἀπόψεις πὺ ἀνοίγει γιὰ τὸ ἀντίκρισμα τοῦ Καζαντζάκη, μᾶς ἀναγκάζει νὰ ξαναδιαβάσουμε τὸ ἔργον μὲ καινούργιον μάτι, προειδοποιημένοι καὶ προῖδεασμένοι σ' αὐτὸ τὸ μεταξὺ ἀπὸ τίς δεξυτάτες παρατηρήσεις τῆς. Μεταφέρουμε ἐδῶ ὀρισμένες ἀπὸ τίς διατυπώσεις τοῦ συγγραφέα : «Παντοῦ ὁ Καζαντζάκης δσμίζεται συμφορές, τιμωρίες, χαλασμούς, καταθραθρώσεις — τὸ τέλος τοῦ κόσμου. Τὸ πιὸ παραμικρὸ γεγονός, τὸ σάλεμα ἐνὸς φύλλου, τὸ βλέπει καὶ τὸ ἐρμηνεύει μεγεθυντικά σὰν «ἀνατριχιαστικὴ προειδοποίηση». Μέσα στὸν τεράστιον ἠώρον τοῦ ἔργου του τὸ Κακὸ μορφάζει σατανικά καὶ τὸ Καλὸ εἶναι μιὰ ἀό-

ριστη επίδιωξη. Κι' ο θάνατος ἐνεδρεύει παντοῦ. Ἔτσι μιὰ ἀθυμία, μιὰ δυσφορία, ἓνα πένθος ἀπὸ τὴν ἔλλειψη τῆς χαρᾶς... σκεπάζει σὰ γκρίζα, πλατιά συγνεφιά τὸ ἔπος τῆς Ὀδύσσειας... Μέσα σ' αὐτὴ τὴν ἀθυμία, σ' αὐτὴ τὴν δυσφορία, τὰ πάντα δείχνονται σὰν ἐξισωμένα. Τὰ ἐλάχιστα, τὰ μικρά, τὰ μέτρια, τὰ μεγάλα, παρασταίνονται ὅλα σὲ διαστάσεις ὑπερφυσικές — καί ἴσες μεταξύ τους. Καμιὰ ψυχολογικὴ καὶ συναισθηματικὴ διαβάθμιση... Ἡ τεράστια σοφία τοῦ δὲν τὸν βοήθησε νὰ μπῆ στὸ πνεῦμα καὶ τὸ ὕψος τῆς ἐποχῆς μας, ἀν καὶ πίστευε πῶς ἐκπροσωπεῖ τὸ βαθύτερο πνεῦμα τῆς. Γι' αὐτὸ ἔμεινε πάντα περῆφανος αἰχμάλωτος ἐνὸς ἀγρίου πρωτογονισμοῦ, ὅπως πρωτόγονα εἶναι καὶ ὅλα τὰ σύμβολα καὶ οἱ μορφὲς τῶν ἡρώων τοῦ: ὁ Ὀδυσσεύς, ὁ Προμηθεύς, ὁ Ζορμπᾶς, ὁ καπετὰν Μιχάλης, τόσο ἄλλοι. Τὸ κοινό, κι' ὅμως ἀναγκαστικὸ γιὰ νᾶναι μιὰ τέχνη ἀληθινή, «ἀνθρώπινο μέτρο», ἡ φυσικὴ παρουσία τοῦ «ἀνθρώπινου», αὐτὰ τὰ γνωρίσματα ποὺ κάνουν τὴν «Ἰλιάδα» καὶ τὴν «Ὀδύσεια» ἔργα πάντα σύγχρονα, εἶναι ἀγνωστα στὸν Καζαντζάκη» (σελ. 147 - 148).

Θὰ ἤθελα νὰ σημειώσω ἀκόμα λίγα λόγια γιὰ τρεῖς μελέτες πάνω σὲ «ἐλάσσονες» ποιητές: τὸν Σωτήρη Σκίπη, τὸν Γεώργιο Δελῆ καὶ τὸν Τέλλο Ἄγρα. Καὶ οἱ τρεῖς μελέτες, χωρὶς νὰ εἶναι πολὺ ἐκτενεῖς ἢ πολὺ ἀναλυτικὲς, ἐξαντλοῦν τὸ θέμα τους καὶ ἀποτελοῦν οὐσιαστικὲς συμβολὲς στὴν ὀριστικὴ ἀποτίμηση τῆς ἀξίας ἢ τῆς σημασίας τῶν ποιητῶν ποὺ ἐξετάζουν. Ἀντικρίζοντας τὸ σύνολο τοῦ ἔργου τους συνθετικὰ, ὁ κ. Ἀντρέας Καραντώνης προσπαθεῖ νὰ τοὺς τοποθετήσῃ μέσα στὴν πρόσφατη ἱστορία τῆς λογοτεχνίας μας. Ἡ στάση τοῦ εἶναι βασικὰ ἐπιφυλακτικὴ — καὶ γιὰ τὸν Τέλλο Ἄγρα θὰ μπορούσε νὰ πῆ κανεὶς ἀρνητικὴ. Ὡστόσο δὲν παραλείπει νὰ ἐξάρῃ ἢ νὰ σημειώσῃ τὴ θετικὴ συνεισφορά τοῦ Σκίπη καὶ τοῦ Δελῆ, τίς καλὲς πλευρὰς τοῦ ἔργου τους, τοὺς ὠραίους στίχους ποὺ ἔγραψαν. Στὴ μελέτη τοῦ γιὰ τὸν Ἄγρα ὁ κ. Καραντώνης εἶναι περισσότερο ἀπόλυτος: θέλει νὰ καταρρίψῃ τὸ θρύλο ποὺ σχηματίστηκε γύρω ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο καὶ ἄφησε μιὰ ἀόριστα θαυμαστικὴ ἀνάμνηση στοὺς νεώτερους. «Δὲν εἶχε μέσα του», γράφει, «καμιὰ παρόρμηση δυνατὴ, καμιὰ ὀρμή, καμιὰ πνοή, καμιὰ πίστη. Ποτὲ δὲν αἰσθάνθηκε τὴ ζωὴ δυναμικά, ἥρωικά, κατακτητικὰ. Εἶχε τὴ συνείδηση ὅχι τοῦ «ἀπόδλητου», ἀλλὰ τοῦ «μὴ δεκτοῦ» (σελ. 192). Καὶ πῶς κάτω: «Ἐκεῖνο ποὺ ἔλειψε στὸν Ἄγρα-ποιητὴ ἦταν ἡ ἐνδόμυχη μουσικότητα τοῦ στίχου, τὸ αἶσθημα τῆς γλώσσας καὶ οἱ πλούσιοι ἐκφραστικοὶ πόροι... Καὶ μολονότι θεωρεῖται σὰν ἓνας «πονεμένος», δὲν ξέφυγε ποτὲ ἀπὸ τὸ στίχο τοῦ μιὰ ἀληθινή, μιὰ σπαραχτικὴ κραυγὴ δδύνης, ἓνας τόνος ἢ αἰσθητὰ ὑποβλητικὸς, ὅπως μερικοὶ τόνοι τοῦ Μήτσου Παπανικολάου, ἢ συγκλονιστικὸς, ὅπως τοῦ Καρυωτάκη» (σελ.

194-195). Οι πέντε τελευταίες μελέτες που αναφέραμε πιδ πάνω, γραμμένες με τόλμη, με φαντασία και με δξυδέρκεια, είναι δείγματα κριτικής αὐστηρὰ προσηλωμένης σὲ ἀνώτερα αἰσθητικὰ κριτήρια — κριτικῆς πού θὰ εὐχόταν κανείς νὰ γράφεται συχνότερα στὴν Ἑλλάδα καὶ ἀπὸ τὸν κ. Ἀντρέα Καρκαβίτσα καὶ ἀπὸ ἄλλους.

ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΣΑΧΙΝΗΣ

Νίκης Σιδερίδου-Θωμοπούλου, Ὁ Ἀντρέας Καρκαβίτσας καὶ ἡ ἐποχὴ του. Ἀθ. 1959. 8ο Σελ. 272.

Ὁ Ἀντρέας Καρκαβίτσας εἶναι ἕνας «πραγγνωρισμένος» μέσα στὰ νεοελληνικὰ γράμματα. Ἡ ἀξία τοῦ ἔργου του καὶ τῆς συμβολῆς του στὴ νεοελληνικὴ πεζογραφία ἔχει ὑποτιμηθῆ, καὶ ἡ κριτικὴ ἐργασία πού θὰ μελετήσῃ, θὰ ἀναλύσῃ καὶ θὰ τοποθετήσῃ σωστὰ καὶ ἀντικειμενικὰ τὴν προσωπικότητά του ἀπουσιάζει ἀπὸ τὴ νεώτερη φιλολογία μας. Γ' αὐτὸ εἶδαμε μὲ ἰδιαίτερη εὐχαρίστηση κι' ἀρχίσαμε νὰ μελετοῦμε τὸ βιβλίον τῆς κ. Νίκης Σιδερίδου-Θωμοπούλου «Ὁ Ἀντρέας Καρκαβίτσας καὶ ἡ ἐποχὴ του»: ἐλπίσαμε ὅτι θὰ ἐκάλυπτε ἕνα κενό. Ἀλλὰ οἱ ἐλπίδες μας στάθηκαν ἀπατηλές. Τὸ βιβλίον, παρὰ τὶς 270 σελίδες του, παρὰ τὰ προτερήματά του, πού περιορίζονται ὡστόσο στὴν «ἀπογραφικὴ» καὶ τὴ βιβλιογραφικὴ πλευρά, παρὰ τοὺς χρήσιμους πίνακες πού περιέχει, ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὸ νὰ εἶναι τὸ ἀριετο φιλολογικὸ καὶ κριτικὸ ἔργο γιὰ τὸν Ἀντρέα Καρκαβίτσα, πού λείπει ἀπὸ τὴ φιλολογία μας. Τὸ ἔργο αὐτὸ τὸ περιμένουμε ἀκόμη.

Τὸ βασικὸ καὶ κύριον μειονέκτημα τοῦ «Ὁ Ἀντρέας Καρκαβίτσας καὶ ἡ ἐποχὴ του» εἶναι ὅτι ἡ κ. Νίκη Σιδερίδου-Θωμοπούλου δὲν ἔχει ξεκαθαρίσει τὶς προθέσεις της, τὴ μορφή τοῦ βιβλίου πού ἤθελε νὰ γράψῃ. Τὸ βιβλίον της ταλαντεύεται ἀναποφάσιστα ἀνάμεσα στὴ φιλολογικὴ ἐργασία, τὴ μυθιστορηματικὴ βιογραφία καὶ τὴν κριτικὴ μελέτη. Τὸ πρῶτον μέρος τοῦ βιβλίου (σελ. 9-87) εἶναι φιλολογικὸ καὶ βιβλιογραφικόν, τὸ δεύτερον (σελ. 88-192) βιογραφικόν καὶ τὸ τρίτον (σελ. 193-264) κριτικόν. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ χαλαρότητα στὴ σύνθεση τοῦ βιβλίου, τοῦ ὁποίου τὸ καθένα ἀπὸ τὰ τρία μέρη, διαφορετικὸν ὡς πρόθεση καὶ ὡς ἐκτέλεση συγγραφικὴ, θὰ μπορούσε καὶ θὰ ἔπρεπε ν' ἀποτελέσῃ τὸ θέμα ἑνὸς ἰδιαίτερου βιβλίου, τὰ γενικὰ αὐτὰ τμήματα τοῦ «Ὁ Ἀντρέας Καρκαβίτσας καὶ ἡ ἐποχὴ του» εἶναι ἀνίσης ἀξίας. Τὸ φιλολογικόν εἶναι ἐπιμελημένο καὶ ἀριετο—μολονότι ὑπάρχει κι' ἐδῶ μιὰ σημαντικὴ βιβλιογραφικὴ παράλειψη (πού συναντᾶται ἐπίσης καὶ στὴ δευτέρη βιβλιογραφικὴ ἐργασία τοῦ κ. Γ. Βαλέτα γιὰ τὸν Καρκαβίτσα, 1940): εἶναι ἡ μελέτη τοῦ Τέλλου Ἄγρα: Καρκαβίτσας, περιοδικὸν «Μούσα», 3 (Δεκέμβριος 1922),

87-90. Το βιογραφικό είναι μυθιστορηματικό, περισσόλογο και δέν αναφέρει με ακρίβεια τις πηγές και τὰ στοιχεία ἀπὸ οὗ ἀντλεί ἢ συγγραφεύς. Καὶ τὸ κριτικό, πὺ ἀναφέρεται στὸ ἔργο τοῦ Καρκαβίτσα καὶ πὺ θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι τὸ πὺ σημαντικό, ἀφοῦ τὸ ἔργο ἑνὸς συγγραφέα εἶναι ἐκεῖνο πὺ κυρίως ἐνδιαφέρει, παρουσιάζεται ἀνεπαρκές καὶ δέν προωθεῖ τὴν κριτικὴ ἐρμηνεία καὶ τὴ σωστὴ ἀξιολόγηση. Στὸ τρίτο αὐτὸ μέρος τοῦ βιβλίου οὐ μόνον λείπουν οἱ ἀξιόλογες κριτικὲς παρατηρήσεις, ἀλλὰ καὶ ὑπάρχουν ἀσυγχώρητα λάθη στὴν κριτικὴ ἀποτίμηση τῶν ἔργων τοῦ Καρκαβίτσα. ὅπως π.χ. ἐκεῖνο τῶν σελίδων 205-206 καὶ 207, οὗ λέγεται καὶ ἐπαναλαμβάνεται ὁλοένα ὅτι «Ὁ Ἀρχαιολόγος» εἶναι ἀπὸ τὰ σημαντικότερα καὶ «καλλιτεχνικότερα» (σελ. 205) ἔργα τοῦ Καρκαβίτσα καὶ ὅτι «μὲ τὸν Ἐπιγράφο Ἀρχαιολόγο» φτάνει στὸ κατακόρυφο τῆς λογοτεχνικῆς του ἐξελίξεως, μᾶς δίνει τὸ μέτρο τῆς καλλιτεχνικῆς του δυναμικότητος» (σελ. 207).

Θὰ ἔπρεπε, νομίζω, νὰ γίνῃ ἰδιαιτέρος λόγος γιὰ τὸ κεφάλαιο πὺ ἐπιγράφεται «Ἡ πορεία τῆς κριτικῆς» (σελ. 58-87) καὶ περιέχει τις γνώμες πὺ κατὰ καιροῦς διατύπωνε ἢ νεοελληνικὴ κριτικὴ γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Καρκαβίτσα. Ἐνα τέτοιο κεφάλαιο μπορεῖ νὰ εἶναι χρήσιμο καὶ διαφωτιστικό γιὰ τὴν κατανόηση, τὴν ἀξιολόγηση καὶ τὴ γενικὴ τοποθέτηση ἑνὸς συγγραφέα μόνον ὅταν μᾶς δίνῃ τὴν ἱστορικὴ προοπτικὴ, μόνον ὅταν φέρῃ διαδοχικὰ τὰ διάφορα ἔργα μέσα στὸ εἰδικὸ ἱστορικὸ τους πλαίσιο καί, ἐπίσης, μόνον ὅταν περιορίζεται στὶς πὺ οὐσιαστικὲς κρίσεις καὶ στὶς πὺ σοβαρὲς γνώμες τῶν συγχρόνων τοῦ συγγραφέα. Ἄλλὰ στὸ βιβλίον «Ὁ Ἀντρέας Καρκαβίτσας καὶ ἡ ἐποχὴ του» οἱ προϋποθέσεις αὐτὲς τῆς χρησιμότητος ἑνὸς ἀνάλογου κεφαλαίου δέν πραγματοποιοῦνται. Οἱ γνώμες τῆς κριτικῆς στὰ χρόνια πὺ ὁ Καρκαβίτσας δημοσίευε τὰ ἔργα του δὲ μᾶς δίνονται ἐδῶ ἔτσι ὥστε νὰ ἀναπλάθεται κατὰ κάποιον τρόπο ἡ ἐποχὴ ἐκεῖνη, οἱ ἀντιλήψεις τῆς καὶ τὸ πνεῦμα τῆς, ἀλλὰ παραθέτονται ὡς ἀπλὸς κατάλογος πὺ δὲ βοηθεῖ σὲ τίποτε τὸν σημερινὸ ἀναγνώστη. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, δὲ γίνεται καμιά ἐπιλογή στὶς γνώμες καὶ στὶς κρίσεις πὺ καταχωροῦνται στὸ κεφάλαιον αὐτό· σοβαροὶ καὶ σημαντικοὶ μελετητὲς τοῦ ἔργου τοῦ Καρκαβίτσα, πὺ πρόσφεραν κάτι στὴν κριτικὴ ἀποτίμηση τοῦ ἔργου του, βρίσκονται ἐκεῖ πλάι στὸν καθένα πὺ ἀράδιασε μιὰ ἀνεύθυνη φράση γιὰ τὸ συγγραφέα. Ἔτσι, τὸ κεφάλαιον τοῦτο γίνεται ἀδικαιολόγητα ἐκτενὲς καὶ προκαλεῖ μιὰ σύγχυση, πὺ ἐπιτείνεται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι δὲ σημειώνονται πάντοτε οἱ ἀκριβεῖς παραπομπὲς στὶς ἐφημερίδες ἢ τὰ περιοδικὰ τῶν παλαιότερων χρόνων.

Ἄλλὰ καὶ γενικότερα ὑπάρχουν πολλὲς ἐπαναλήψεις στὸ κείμενον τῆς Σιδερίδου-Θωμοπούλου. Ἡ περισσολογία, οἱ πλατεϊασμοὶ καὶ οἱ

ἀδικαίωτοι λυρισμοί στην έκφραση μαρτυρούν έλλειψη συγγραφικής ώριμότητας. Ἐπὶ τὶς διατυπώσεις τῆς λείπει τὸ μέτρο. Ἐπειτα, ὀρισμένες ἀδόκιμες ἐκφράσεις καὶ ὀρισμένες ἀπόπειρες δημιουργίας νέων λέξεων, ὅπως «νὰ κοιτάξῃ τὸ ἔργο μελετητικά» (σελ. 45), «ἡ ἐπηρέαση μιᾶς λογοτεχνίας» (σελ. 187), «ανοίθῃ τὴν ἀπαραιτητότητά τῆς» (σελ. 111), «ἔκδοση σταθμική» (σελ. 112), «ζένες βιοτροπίες καὶ ψυχοτροπίες» (σελ. 150), «θησαυρικές ὁμορφιές» (σελ. 195), «ένστικτική ψυχορρησία» (σελ. 195), δὲ μᾶς πείθουν γιὰ τὸ γλωσσικὸ ἔνστικτο καὶ τὴν καλαισθησία τῆς συγγραφῆς, πὺ εἶναι μάλιστα καὶ φιλόλογος. Οἱ ἀδυναμίες, πὺ σημειώσαμε παραπάνω, παρατηροῦνται πὺ ἔντονα στὸ βιογραφικὸ μέρος τοῦ βιβλίου, ὅπου ἡ συγγραφεὺς ἔχει τὴν τάση νὰ ξεφεύγῃ ἀπὸ τὸ σταθερὸ ἔδαφος τῶν ἐξακριβωμένων πληροφοριῶν καὶ τῶν ἀσφαλῶν πηγῶν καὶ νὰ καταφεύγῃ σὲ ἀθάλαττες, δῆθεν ποιητικές, μυθοπλάσιες καὶ σὲ ἐπικίνδυνες ὑποκειμενικές ἐρμηνείες, πὺ δὲν ἔχουν θέση μέσα σὲ ἔργο ἐπιστημονικὸ. Στὸ βιογραφικὸ αὐτὸ μέρος τοῦ βιβλίου δὲν ὑπάρχουν οἱ ἀπαραίτητες βασικές χρονολογίες, πὺ θὰ καθοδηγήσουν τὸν ἀναγνώστη ἀνάμεσα στοὺς σταθμοὺς τοῦ βίου τοῦ Καρκαβίτσα, οὔτε οἱ παραπομπές στὰ στοιχεῖα ἀπ' ἔργα ἀντλεῖ ἡ συγγραφεὺς. Ἐτσι, ἀπὸ ὅσα γράφονται στὸ βιογραφικὸ μέρος, δὲ γνωρίζουμε τί στηρίζεται ἀντικειμενικά σὲ ἀσφαλεῖς πηγές καὶ τί εἶναι ὑποκειμενικὸ συμπέρασμα ἢ εἰκασία τῆς συγγραφῆς. Στὴ σελ. 165 π.χ. σημειώνεται: «Αἰσθάνεται (ὁ Καρκαβίτσα) περισσότερο τοὺς Ρώσους συγγραφεῖς. Δυὸ κυρίες τοῦ μεταφράζουν ἀπ' τὴ Ρωσικὴ διηγήματα. Διαβάξῃ πολὺ Ντοστογιέφσκι. Ἐπ' τοὺς Γάλλους θαυμάξῃ τὸν Ζολά». Ὡστόσο πούθενά μέσα στὸ βιβλίο δὲ λέγεται ἀπὸ πὺ ἡ συγγραφεὺς ἀντλήσῃ τὰ στοιχεῖα πὺ τὴν ὀδήγησαν στὴ διατύπωση τῶν παρατηρήσεων αὐτῶν. Γενικά ἡ ἄκριτα ἐπαινετικὴ ἢ μᾶλλον ὕμνητικὴ τάση γιὰ ὅλα ὅσα ἔπραξε ἢ ἔγραψε ὁ Καρκαβίτσα μειώνει καὶ τὴν πειστικότητα τῶν ἐπιχειρημάτων τῆς συγγραφῆς καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ βιβλίου.

ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΣΑΧΙΝΗΣ

Γρηγορίου Ξενοπούλου Ἐπαντα. Ἐκδόσεις Μπίρη, 8ο, τόμοι 1 (1958) Σελ. 616, 2 (1959) Σελ. 560, 3 (1960) Σελ. 568, 4 (1960) Σελ. 576¹.

Ἐκδοτικὸς οἶκος «Μπίρης» ἀνέλαβε τὴν ἔκδοση τῶν «Ἐπάντων» τοῦ Γρηγορίου Ξενοπούλου. Εἶναι μιὰ ἐκδοτικὴ προσπάθεια πὺ πρέπει

¹ [Ἡ βιβλιοκρισία παραδόθηκε στὴ Διεύθυνση τοῦ περιοδικοῦ ὅταν εἶχαν ἐκδοθῇ οἱ τέσσαρες πρῶτοι τόμοι τῶν Ἐπάντων. Στὸ μεταξύ κυκλοφόρησαν καὶ ἄλλοι τρεῖς. (Σ.τ.Δ.)]

νά εξαρθῆ ὄχι μόνο γιατί μᾶς δίνει τὰ σπουδαιότερα ἔργα τοῦ πολυγραφότερου νεοέλληνα πεζογράφου, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ ἐκδότη, ποῦ ἐνημερώνει, στὸ τέλος κάθε τόμου, τὸν ἀναγνώστη μὲ κατατοπιστικὰ βιβλιογραφικὰ σημειώματα. Ὡς τώρα ἔχουν ἐκδοθῆ τέσσερις τόμοι. Ὁ πρῶτος περιέχει: τὴ «Ζωὴ μου σὰν μυθιστόρημα» (1938-39), τὴ «Μαργαρίτα Στέφα» (1893), τὴ «Μητρειὰ» (1890) καὶ τὸ «Ἐρως ἐσταυρωμένος» (1901). Ὁ δεῦτερος: τοὺς «Πλούσιους καὶ φτωχοὺς» (1919), τὸν «Κόκκινο βράχο» (1905), τὸν «Κακὸ δρόμο» (1908) καὶ τὸν «Μινώταυρο» (1923). Ὁ τρίτος: τοὺς «Τίμιους καὶ ἄτιμους» (1921), τὴ «Δάουρα» (1917), τὸ «Πετριῆς στὸν ἥλιο» (1912) καὶ τὴ «Γάτα τοῦ παπᾶ» (1913). Καὶ ὁ τέταρτος: τοὺς «Τυχεροὺς καὶ ἄτυχους» (1924), τὴν «Τιμὴ τοῦ ἀδελφοῦ» (1914), τοὺς «Κελατδισμοὺς» (1911) καὶ «Τὰ θηλυκὰ τοῦ Μουζᾶ» (1925). Τὰ «Ἄπαντα» τοῦ Ξενόπουλου, σύμφωνα μὲ τὸ εἰσαγωγικὸ σημεῖωμα τοῦ ἐκδότη, δὲν πρόκειται νὰ περιλάβουν ὅλα ὅσα ἔγραψε ὁ πεζογράφος αὐτός. Πάνω σ' αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ ἀντίρρηση, γιατί οἱ ἐκδοτικὲς συνθήκες στὴν Ἑλλάδα καὶ ἡ ἀπέραντη ἔκταση τοῦ ἔργου τοῦ Ξενόπουλου δὲν ἐπιτρέπουν ἓνα τέτοιο ἐγγείρημα. Ἐπειτα, ἡ ἔκδοση «Μπίρη» δὲ γίνεται γιὰ τοὺς ἐιδικούς καὶ τοὺς φιλολόγους, ποῦ μποροῦν οἱ ἴδιοι νὰ ἀνατρέξουν στὶς πρῶτες πηγῆς καὶ στὶς πρῶτες δημοσιεύσεις, ἀλλὰ γιὰ τὸ εὐρύτερο κοινό, ποῦ ἐνδιαφέρεται γιὰ τὰ πιὸ ἀξιόλογα καὶ τὰ πιὸ ἀντιπροσωπευτικὰ ἔργα τοῦ Ξενόπουλου. Κατ' ἀνάγκη μιὰ ἐπιλογή κρίνεται ἀπαραίτητη. Ἔτσι, αὐξάνει ἡ πρωτοβουλία τοῦ ἐκδότη, ἀλλὰ ταυτόχρονα καὶ ἡ εὐθύνη του, γιατί ἡ ἐπιλογή πρέπει νὰ γίνῃ ὅσο τὸ δυνατὸ περισσότερο ἀντικειμενικά.

Κρίνοντας τὴν ἐπιλογή ποῦ ἐπιχειρήθηκε στοὺς τέσσερις πρῶτους τόμους, βλέπουμε πῶς ὁ ἐκδότης προχώρησε μὲ σωστὰ κριτήρια: παράλειψε τὴ δημοσίευση τοῦ «Ἀνθρώπου τοῦ κόσμου» (1888) καὶ τοῦ «Νικόλα Σιγαλοῦ» (1890), τῶν πρῶτων, ἀσήμαντων, μυθιστορημάτων τοῦ Ξενόπουλου, καὶ καταχώρισε ὅσα εἶναι πιὸ ἀξια ἢ ὅσα ἔχουν σημασία γιὰ τὴν ἐξέλιξη τοῦ ἴδιου τοῦ συγγραφέα ἢ τῆς νεοελληνικῆς πεζογραφίας. Ἀντιρρήσεις θὰ μποροῦσε νὰ ἔχη κανεὶς γιὰ τὴν παράλειψη τοῦ «Ἑλληνικοῦ ἀγῶνος τριακοσιᾶδραχμον ἑπαθλον» (1885) καὶ τῆς «Ἄδελφούλας μου» (1892). Γιατί τὸ «Τριακοσιᾶδραχμον ἑπαθλον» εἶναι τὸ πρῶτο ἀφήγημα τοῦ συγγραφέα κι' ἔχει κάποια ἱστορικὴ σημασία γιὰ ὅποιον μελετᾷ τὴν ἐξέλιξη τῆς πεζογραφίας του, καὶ «Ἡ ἀδελφούλα μου», πρωτοδημοσιευμένη στὴ «Διάπλαση τῶν παιδῶν», εἶναι τὸ πρῶτο μυθιστόρημα τοῦ Ξενόπουλου στὴ δημοτικὴ, ποῦ ἐξαιρεται μάλιστα ἀπὸ τὸν ἴδιο στὸ «Ἡ ζωὴ μου σὰν μυθιστόρημα» («Ἄπαντα», Μπίρης 1, 59). Ὡστόσο, ἀφοῦ ἡ ἔκδοση δὲν ἀκολουθεῖ τὴ χρονολογικὴ σειρὰ τῆς πρῶτης δημοσίευσης τῶν ἔργων τοῦ Ξενόπουλου — παρόλο ποῦ ὁ ἐκ-

δότης στο εισαγωγικό του σημείωμα λέει το αντίθετο — τα δυο αυτά κείμενα μπορεί και πρέπει να δημοσιευτούν στους επόμενους τόμους των «Απάντων», για να γίνουν ευρύτερα γνωστά στους αναγνώστες. Τήν ελλειψη χρονολογικής τάξης στην καταχώριση των έργων του Ξενόπουλου αναπληρώνουν, κατά κάποιο τρόπο, οι επιμελείς και πλήρεις βιβλιογραφικές ενδείξεις στο τέλος κάθε τόμου, απ' όπου ο αναγνώστης που ενδιαφέρεται για την εξέλιξη του συγγραφέα μπορεί να σχηματίσει μια κατατοπιστική εικόνα.

Σχετικά με τα μυθιστορήματα και τα διηγήματα που έχουν συμπεριληφθή στους τέσσερις τόμους, θα μπορούσε κανείς να διαφωνήσει με τη δημοσίευση του «Μινώταυρου» στον δεύτερο τόμο και των «Τυχεροί και Άτυχοι» και «Η τιμή του αδελφού» στον τέταρτο. «Ο Μινώταυρος» δεν είναι ούτε από τα αξιόλογα ούτε από τα αντιπροσωπευτικά διηγήματα του Ξενόπουλου· διηγείται μια ζακυνθινή ιστορία, τοποθετημένη σε παλαιότερα χρόνια, με κάποιο κοινωνικό περιεχόμενο. Δε νομίζω πως έχει ιδιαίτερη αξία· καθώς μάλιστα δημοσιεύτηκε το 1923, όταν ο Ξενόπουλος είχε ήδη γράψει πολύ σημαντικότερα διηγήματα και μυθιστορήματα, ή καταχώρισή του σε μια επιλογή των έργων του συγγραφέα δε δικαιολογείται. Οι «Τυχεροί και Άτυχοι», το τελευταίο βιβλίο της κοινωνικής τριλογίας του Ξενόπουλου, δε στέκεται στο ύψος των δυο πρώτων. Υπάρχει κι' έδω ή «θέση» του συγγραφέα, αλλά δεν υπάρχει ή ανθρώπινη ιστορία που θα την ζωντανέψει και θα την κάνει παραδεκτή. Μια δικαιολογία για τη δημοσίευσή του ίσως βρίσκεται στην παρατήρηση πως η κοινωνική τριλογία έπρεπε να υπάρχει στα «Απαντα»· ολοκληρωμένη. Και «Η τιμή του αδελφού» δεν μπορεί να θεωρηθεί από τα καλά μυθιστορήματα του Ξενόπουλου. Ωστόσο στον σημερινό αναγνώστη κάνει έντύπωση ή προσδευτικότητα των αντιλήψεων που εκφράζει· είναι, μαζί με την «Αφροδίτη» (1913), τα πρώτα μυθιστορήματα του συγγραφέα που αντιμετωπίζουν κάποια υποτυπώδη κοινωνικά προβλήματα μέσα στα πλαίσια της μεγάλης πολιτείας. Πάντως, για να ολοκληρωθεί ή συγκέντρωση των καλύτερων μυθιστορημάτων του Ξενόπουλου στην πολύτιμη αυτή έκδοση, θα υπέδειχνα τη δημοσίευση του «Πολέμου» (1914) και των «Μυστικών άρραδώνων» (1915), δυο αξιόλογων αθηναϊκών, καθώς και της «Αναδυομένης» (1923) και της «Τερέζας Βάρμα - Δακόστα» (1925), δυο ώραιότατων ζακυνθινών μυθιστορημάτων. Έτσι θα έχουμε συγκεντρωμένο ό,τι καλύτερο μάς έδωσε ο Ξενόπουλος στην περιοχή του μυθιστορήματος.

Σημαντικό κείμενο για το μελετητή της νεοελληνικής λογοτεχνίας είναι «Η ζωή μου σαν μυθιστόρημα» — ή αυτοβιογραφία του Ξενόπουλου. Το κείμενο τοποτη πρωτοδημοσιεύτηκε στην έφημερίδα «Αθηναϊκά

Νέα» τὸ 1938 - 39 καὶ τυπώνεται γιὰ πρώτη φορὰ σὲ βιβλίο στὸν πρῶτο τόμο τῶν «Ἀπάντων». Ἐδῶ παρακολουθεῖ κανεὶς τὴ ζωὴ τοῦ Ξενόπουλου περισσότερο ἀπ' ἐξω καὶ λιγότερο ἀπὸ μέσα· ἡ ἀξία αὐτῆς τῆς αὐτοβιογραφίας, ποὺ πραγματικὰ διαβάζεται σὰ μυθιστόρημα τοῦ ἴδιου συγγραφέα, δὲ βρίσκεται στὶς ἐξομολογήσεις τῆς ψυχῆς, ἀλλὰ στὴν δμᾶλη καὶ ἀπρόσκοπτη ἀφήγηση καὶ στὶς πληροφορίες ποὺ δίνει· ὁ συγγραφέας γιὰ τὸ περιβάλλον καὶ τὴν ἐποχὴ ὅπου ἐζήσε. Ὡστόσο ἐδῶ κι' ἐκεῖ, σ' ὀρισμένα σημεῖα μέσα στὴν ἀφήγηση, ὁ Ξενόπουλος χαράζει κάποιες φράσεις ποὺ ἀνοίγουν προοπτικὲς γιὰ τὸν μελλοντικὸ βιογράφο του καὶ φωτίζουν μὲ δυνατὸ κι' ἔντονο φῶς τὴν προσωπικότητά του, τὴν ἰδιοσυγκρασία του καὶ αὐτὸ τὸ ἴδιο τὸ ἔργο του. Σημειῶνω μερικὲς ἀπ' αὐτὲς τὶς φράσεις: «Ἀπὸ μικρός, φαίνεται, ἤμουν προσεκτικός, ὅπως εἶμαι καὶ τώρα» (σελ. 87). «Ποτὲ μου δὲν ἤμουν ρομαντικός, ποτὲ δὲ μοῦ ἄρεσε ἡ ἐρημιὰ κι' ἡ ἀπομόνωση. Ἡ πόλη, ὁ κόσμος, ἦταν ἡ ζωὴ μου... Γι' αὐτὸ κι' ὄλα μου τὰ ἔργα εἶναι ἀστικά. Ἐλάχιστα ἀγροτικά, χωριάτικα, ἔγραψα στὴ ζωὴ μου. Κι' ὅμως αὐτὰ ἦταν τῆς μόδας ὅταν ἄρχισα τὸ στάδιό μου. Εἶπα πῶς εἶμαι ὁ πρῶτος ποὺ μετέφερα τὸ ἐλληνικὸ διήγημα ἀπὸ τὴν ἐξοχὴ στὴν πόλη. Ἀλλὰ κι' αὐτὸ πάλι τὸ «πρῶτο», ὅπως καὶ τ' ἄλλα, δὲν τῶκανα μὲ σκοπὸ, ἔτσι ἔτυχε νὰ εἶναι ἡ ζωὴ μου, ἡ ἰδιοσυγκρασία μου, ὁ χαρακτήρας μου» (σελ. 253). «Θετικιστὴς ὅμως ἔμεινα κατάβαθα γιὰ πάντα. Ἡ φιλοσοφία τοῦ Κῶντ ἐπηρέασε καὶ τὸ ἔργο μου, ποὺ ἀπὸ τότε ἔγινε πιὸ ρεαλιστικὸ καὶ πιὸ θετικὸ» (σελ. 261). Οἱ διατυπώσεις αὐτὲς μᾶς δείχνουν τὸν συντηρητικὸ, μετρημένον καὶ πειθαρχημένον χαρακτήρα του, καθὼς καὶ τὴ λογικὴ, θετικὴ καὶ μεθοδικὴ ἰδιοσυγκρασία του, καὶ μᾶς διευκολύνουν στὴ σύλληψη τῆς προσωπικότητάς του. Ἀξιοσημείωτες ἐπίσης εἶναι, ἀνάμεσα σὲ πολλὲς ἄλλες, οἱ πληροφορίες ποὺ μᾶς δίνει γιὰ τὶς ἐπαφές του μὲ τὸν Ντωντέ, ἀπὸ ὅπου φαίνεται καὶ ἡ σημαντικὴ ἐπίδραση ποὺ ἄσκησε στὸ ἔργο του ὁ Γάλλος συγγραφέας. Μᾶς λέει ὅτι πρότυπο γιὰ τὴν αὐτοβιογραφία του χρησίμευσε τὸ «Histoire de mes livres» τοῦ Ντωντέ (σελ. 58), ὅτι διάβασε τὸ «Petit-Chose» καὶ ὅτι ὁ συγγραφέας του ἔγινε κατόπι ἕνας ἀπὸ τοὺς ἀγαπημένους του (σελ. 107), ὅτι μετέφραζε τὸν «Ζάκ» τοῦ ἴδιου μυθιστοριογράφου γιὰ τὸ «Ἄστου» (σελ. 243).

Στὸν πρῶτο τόμο τῶν «Ἀπάντων» περιέχεται καὶ ἡ «Μαργαρίτα Στέφα», πρωτοδημοσιευμένη τὸ 1893: ἕνας σταθμὸς στὴ μυθιστοριογραφία τοῦ Ξενόπουλου. Εἶναι τὸ πρῶτο ζακυνθινὸ μυθιστόρημά του καὶ τὸ πρῶτο ἀξιόλογο ἔργο του. Μέσα στὸ βιβλίο πρωταγωνιστεῖ ἡ Ζάκυνθος, καὶ ὁ Ξενόπουλος, μὲ τὴν ἀσκημένη παρατηρητικότητά του, περιγράφει λεπτομερειακὰ τὴν εἰρηνικὴ καὶ εἰδυλλιακὴ ζωὴ τῆς, τὶς γραφικότητές τῆς, τοὺς χαρακτηριστικὸς τύπους τῆς, τὴν κοινωνικὴ τῆς

σύνθεση, τὰ πολιτικά καὶ τὰ κομματικά της ἐνδιαφέροντα, καὶ συνθέτει μιὰ χαριτωμένη εἰκόνα της, χωρὶς δξύτητες ἢ ἀκρότητες. Στὸν ἴδιο τόμο βρίσκονται ἡ «Μητριά» καὶ ὁ «Ἐρωσ ἐσταυρωμένος». Ἡ «Μητριά» (1890) εἶναι ἕνα πρωτόλειο, ἕνα ἐκτενὲς διήγημα, δημοσιευμένο ἔπειτα ἀπὸ τὸν «Ἀνθρωπο τοῦ κόσμου» καὶ τὸν ἴδιο χρόνο μὲ τὸν «Νικόλα Σιγαλό», ρομαντικὸ στὴ σύλληψη καὶ τὴν ἐκτέλεση. Ἡ δράση ζετυλίγεται στὴν Ἀθήνα τοῦ καλοῦ κόσμου καὶ ὁ μῦθος παρακολουθεῖ τὸν πλατωνικὸ ἔρωτα ἐνὸς φοιτητῆ πρὸς τὴν ὠραία καὶ συνομήλικη μητριά του. Ἡ ἀνεση στὴν ἀφήγηση καὶ στὴν ἀνάπτυξη ἐνὸς θέματος τομηροῦ γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη μᾶς δείχνει τὸν προικισμένο πεζογράφου, ποὺ ἐπρόκειτο, ἀργότερα, νὰ βρῆ τὸ δρόμο του καὶ νὰ δώσῃ ὠριμότερα ἔργα. Ὁ «Ἐρωσ ἐσταυρωμένος» (1901) ἔχει δίκαια τὴ θέση του μέσα στὸν τόμο ἐξαιτίας τῆς φήμης του ἀπὸ τὸ θεατρικὸ ἔργο· ὡστόσο νομίζω πὼς εἶναι ἕνα διήγημα ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ συγκριθῆ πρὸς τὰ δυὸ ζακυνθινὰ μυθιστορήματα ποὺ γράφτηκαν πρὶν κι' ἔπειτα ἀπ' αὐτό: τὴ «Μαργαρίτα Στέφα» καὶ τὸν «Κόκκινο βράχο». Εἶναι βέβαια γραμμένο σὲ στρωτὴ καὶ ὠραία δημοτικὴ καὶ δίνει μιὰ εἰκόνα τῆς Ζακύνθου, ὅμως τὰ πρόσωπα δὲν προφταίνουν νὰ ολοκληρωθοῦν, ἡ ἱστορία δὲν προφταίνει νὰ ἀναπτυχθῆ ἐλεύθερα καὶ οἱ καταστάσεις φαίνονται ἀδικαιολόγητα τραθηγμένες πρὸς τὴν ὑπερβολή. Στὸ διήγημα ἡ Στέλλα Βιολάντη, ἡ ἡρώιδα, δὲν ὑψώνεται σὲ τραγικὴ μορφή· παραμένει ἕνα ἄδουλο θῦμα. Αὐτὴ τουλάχιστον τὴν ἐντύπωση ἀποκομίζει ὁ ἀναγνώστης ἀπὸ τίς λίγες σελίδες τῆς ἀφήγησης ποὺ τὴν παρουσιάζουν.

Ὁ δεῦτερος τόμος περιέχει τοὺς «Πλούσιους καὶ φτωχοὺς», ἕνα ἀπὸ τὰ καλύτερα μυθιστορήματα τοῦ Ξενοπούλου, τὸν «Κόκκινο βράχο», ὠραῖο δραματικὸ καὶ φυσιολατρικὸ ζακυνθινὸ μυθιστόρημα, καὶ τὰ μεγάλα διηγήματα «Ὁ κακὸς δρόμος» καὶ ὁ «Μινώταυρος». Γιὰ τὰ δυὸ αὐτὰ μυθιστορήματα ἔχω μιλήσει ἐκτενέστερα στὸ «Νεοελληνικὸ Μυθιστόρημα» καὶ γιὰ τὸν «Μινώταυρο» λίγο πιὸ πάνω· ἐδῶ θὰ ἤθελα νὰ πῶ δυὸ λόγια γιὰ τὸν «Κακὸ δρόμο»: εἶναι ἕνα ἄριστο ζακυνθινὸ διήγημα, γραμμένο στρωτὰ κι' εὐχάριστα, ποὺ ολοκληρώνει, σὲ μικρογραφία, μιὰ εἰκόνα ζωῆς. Ἡ ἐλεύθερη ἀφήγηση, ποὺ ζωντανεῖ τὰ πρόσωπα καὶ τὴν ἀτμόσφαιρα, καὶ οἱ δυὸ ἡρώιδες, ἡ ὁμορφὴ Χρυσούλα καὶ ἡ ἄσχημη Χριστίνα, ποὺ διαγράφονται μὲ ἀλήθεια καὶ πειστικότητα, ἀποτελοῦν τὰ στοιχεῖα ἐνεργητικοῦ τοῦ διηγήματος αὐτοῦ. Ἡ παρατηρητικὴ τοῦ Ξενοπούλου καὶ ἡ σχετικὴ ἐλευθερία του στὴν περιγραφή τῶν ἡθῶν ἔχουν βρῆ στὸν «Κακὸ δρόμο» ἕνα πρόσφορο θέμα γιὰ ν' ἀξιοποιήσουν. Πρὸς τὸ τέλος μάλιστα τῆς ἀφήγησης, ἐντελῶς ὁμαλὰ καὶ φυσικά, χωρὶς νὰ ἐπηρεάζεται ἡ πορεία τοῦ μῦθου ἢ ἡ ἐκδίπλωση τῆς πλοκῆς, διαφαίνεται καὶ κάποιον βαθύτερον νόημα ποὺ ἐνυπάρχει στὴν ἱστορία. Οἱ

«Τίμοι και ἄτιμοι», στὸν τρίτο τόμο, εἶναι τὸ πιὸ ἄρτιο καὶ τὸ πιὸ ἀνθρώπινο ἔργο τοῦ Ξενόπουλου. Τὸ μυθιστόρημα τοῦτο δὲν ἔχει προσεχτὴ ὅσο πρέπει ἀπὸ τῆ νεοελληνικῆ κριτικῆ, πού ἐπιμένει ὀλοένα στοὺς «Πλούσιους καὶ φτωχοὺς», ἕμως μέσα στίς σελίδες του ὑπάρχει περισσότερη συγκίνηση, περισσότερος πόνος γιὰ τὸν ἄνθρωπο πού πάσχει. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ὕψος, πού παρουσιάζεται ἀναμφισβήτητα πιὸ πυκνὸ καὶ πιὸ οὐσιαστικὸ, ἢ ἀφήγηση, στὸ πρῶτο πρόσωπο τοῦ ἐνικοῦ, προικίζει τὸ μυθιστόρημα μ' ἕναν τόνο θερμότητας καὶ ἀμεσότητας ἀγνωστον στ' ἄλλα βιβλία τοῦ Ξενόπουλου.

Ἡ «Δάουρα» εἶναι ἕνα ὠραιότατο ζακυνθινὸ μυθιστόρημα· μᾶς δίνει τὴν περιγραφή ἑνὸς νεανικοῦ ἔρωτα ἀνάμεσα σὲ δυὸ ξαδέρφια, πού ἀρχίζει τρελὰ καὶ χαρούμενα, ἀναπτύσσεται μέσα στὰ περιβόλια καὶ τὰ πυκνὰ φυλλώματα καὶ καταλήγει σ' ἕνα δραματικὸ τέλος. Παράλληλα, μέσα σ' ὀλόκληρον τὸ μυθιστόρημα ξεδιπλώνεται ἡ γραφικὴ ζωὴ τῆς Ζακύνθου σὲ θαυμάσιες εἰκόνας: οἱ χοροὶ τῆς, τὰ καφενεῖα τῆς, τὰ καζίνα τῆς, τ' ἀρχοντικά τῆς, οἱ συνήθειες τῶν κατοίκων τῆς καὶ οἱ μικρὲς χαρὲς τῆς καθημερινῆς συναναστροφῆς.

Ἡ νουβέλα «Πετριὲς στὸν ἥλιο» ξετυλίγεται κι' αὐτὴ στὴ Ζάκυνθο καὶ περιγράφει ἐπίσης, μὲ τὴν ἀνετη καὶ εὐχάριστη ἀφήγηση πού χαρακτηρίζει πάντα τὸν Ξενόπουλο, ἕναν ἔρωτα. Ὅμως τὸ τέλος ἐδῶ δὲν εἶναι δραματικὸ· κρύβει ἕνα αἶσθημα πίκρας κι' ἀνικανοποίησης γιὰ τίς προσδοκίαις μας ἀπὸ τὴ ζωὴ. Ὁ Ξενόπουλος στὴ νουβέλα αὐτὴ δὲ θέλει νὰ εἶναι σοβαρὸς: βλέπει καὶ περιγράφει περισσότερο τίς ἐλαφρὲς καὶ χαριτωμένες πλευρὲς τίς ζωῆς.

Ἀπλὸ καὶ ἀνθρώπινο, στὸ τέλος τοῦ τρίτου τόμου, εἶναι τὸ σύντομο διήγημα «Ἡ γάτα τοῦ παπαῆ», πού ζωντανεύει μὲ χάρη τὸ οπιτικὸ ἑνὸς παπαῆ στὴ Ζάκυνθο. Γιὰ τοὺς «Τυχεροὺς καὶ ἄτυχους» καὶ τὴν «Τιμὴ τοῦ ἀδελφοῦ», πού περιλαμβάνονται στὸν τέταρτο τόμο, μίλησα πιὸ πάνω. Ὁ τόμος αὐτὸς κλείνει μὲ τὰ διηγήματα «Κελαϊδισμοὶ» καὶ «Τὰ θηλυκὰ τοῦ Μουζᾶ»: εἶναι δυὸ γραφικὲς καὶ χαριτωμένες ἱστορίες, γραμμένες μὲ παρατηρητικότητά καὶ μὲ κέφι, πού εἰκονίζουν τὴ Ζάκυνθο τῆς παλαιᾶς εὐτυχισμένης ἐποχῆς.

ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΣΑΧΙΝΗΣ

Μαρίας Πολυδούρη Ἄπαντα. Ἐπιμέλεια καὶ εἰσαγωγή Λιλῆς Ζωγράφου. Βιβλιοπωλεῖον τῆς «Ἐστίας» Ἰωάννου Κολλάρου καὶ Σίας Α.Ε. [1961] 8ο, Σελ. 343.

Ὁ πρόσφατος ἐκδοτικὸς ὄργανισμὸς ἀναφορικὰ μὲ τὰ Ἄπαντα πολλῶν μας ποιητῶν καὶ πεζογράφων παρουσιάστηκε πάλι καὶ μὲ τὴν ἐκδοσὴ τῶν Ἀπάντων τῆς Μαρίας Πολυδούρη, τὴ φροντισμένη ἀπὸ τὴν κ. Λιλῆ

Ζωγράφου, γνωστή κι' από τὸ προηγούμενο βιβλίο της γιὰ τὸν Νίκο Καζαντζάκη. Ἡ ἀλήθεια εἶναι, πὼς παρ' ὅλα τὰ ἐγκώμια ποὺ ἀκόμα τώρα σκορπίζονται γιὰ τὴν ποίησιν τῆς Πολυδούρη¹, μονάχα ἓνα ἢ δυὸ ποιήματά της τελικὰ μπορεῖ νὰ ἐπιζήσουν. Γιατί στοὺς εὐκολοὺς στίχους ὄλων τῶν ἄλλων της στιχουργημάτων, μὲ τὴν πρώτη ματιὰ διακρίνουμε ἄφθονα τὰ γνωρίσματα τοῦ αὐτοσχεδιασμοῦ, τῆς ἔλλειψης τεχνικῆς ἐπεξεργασίας, μαζὶ μὲ κάποια ἀφέλεια, περιττολογίες καὶ ἀρκετὲς ρομαντικὲς κοινότοπιες. Μ' ὅλες ὅμως αὐτὲς τὲς αἰσθητικὲς της ἑλλείψεις, σὲ πολλὰ της ποιήματα, ἔτσι καθὼς διοχετεύει τόσο ἔντονα τὸ ἐρωτικὸ της πάνω ἀπ' ὅλα πάθος, μεταγγίζει καὶ στὸν ἀναγνώστη τὴν κάθε ψυχικὴ της ἀγωνία, τοῦ ἐρεθίζει ἀκόμα καὶ τὴν περιέργεια νὰ γνωρίσῃ βαθύτερα καὶ τὴ ζωὴ της, μιὰ ποὺ ἡ ποίησή της ἀποτελεῖ τὴν ἀπόλυτη ἔκφραση τοῦ ψυχικοῦ της βίου. Καὶ τούτη ἀκριβῶς τὴν ξέχειλη ἀπὸ ἀνησυχίες σύντομη ζωὴ της, τὴν ἀρκετὰ παρεξηγημένη ἀπὸ τὴν τότε συντηρητικὴ κοινωνία, θὰ περίμενε κανεὶς νὰ ἐξιστορήσῃ ἓνας μὲ κριτικὴ συνείδηση προικισμένος ἐρευνητῆς, παρρυσιάζοντας, μὲ ὅλα τὰ ὑπεύθυνα στοιχεῖα, τὴν πραγματικὴ της φυσιογνωμία, ποὺ τόσο βάνουσα τὴν ἔχουν παραλλάξει διάφοροι αὐτοχειροτόνητοι λόγιοι καὶ ἄλλοι ἀκόμα μυθομανεῖς ἀναγνωσματογράφοι. Μιὰ τέτοιαις λογῆς συνθετικὴ μελέτη, βιογραφικὴ, μαζὶ μὲ τὴν ψυχογραφία τῆς τραγικῆς ποιήτριας, φιλοδόξησε νὰ φιλοτεχνήσῃ ἡ κ. Ζωγράφου στὴν ἐκτεταμένη Εἰσαγωγή τῶν Ἀπάντων, ποὺ τῆς δίνει τὸν τίτλο «Ἡ δραπέτις». Στὴν ἔκδοση ἀκολουθοῦν ἡ καταχώριση τῶν συλλογῶν «Οἱ τρίλλιες ποὺ σβύνουν» καὶ «Ἡχώ στὸ χάος» καθὼς καὶ «Ἀνέκδοτα ποιήματα» καὶ «Σελίδες ἀπὸ τὸ Ἡμερολόγιο».

Εἶναι γνωστὸ σ' ὅσους ἔχουν ἐπαφὴ μὲ τὴ λογοτεχνικὴ μας κίνηση πὼς ἡ ἀκριβολογία, ἡ εὐσυνείδησις, ἡ φιλολογικὴ συνέπεια, ἡ τεκμηρίωση τῶν κρίσεων, ἀκόμα καὶ ἡ εὐπρέπεια, καθόλου δὲν ἀποτελοῦν τὰ προτερήματα τοῦ προηγούμενου βιβλίου τῆς συγγρ². Τὰ ἴδια ψεγάδια, κι' ἄλλα πολλὰ, ξεχωρίζουν ἀπανωτὰ στὸ σύνολο καὶ τὲς λεπτομέρειες τῶν Ἀπάντων, καθὼς θὰ φανερωθῇ ἀπὸ τὲς ἔστω καὶ λιγοστὲς σχετικὰ παρατηρήσεις, ποὺ, χωρὶς καμιὰ συμβατικὴ παραχώρηση, θ' ἀκολουθήσουν. Ὁ περιορισμένος χῶρος τῆς βιβλιοκρισίας δὲν ἐπιτρέπει πρὸ πολ-

¹ Ἕνας «ποιητῆς» λ.χ., ποὺ τιμητικὰ κι' αὐτὸν τὸν ἀναφέρει στὴν Εἰσαγωγή ἡ κ. Ζωγράφου, μᾶς λέει πὼς ἡ Πολυδούρη «εἶναι ἡ μεγαλύτερη ποιήτρια τοῦ ἐλληνόφωνου κόσμου μετὰ τὴ Σαπφὼ καὶ μαζὶ μὲ τὴ Marceline Desbordes Valmore καὶ τὴν Elisabeth Barrett Browning, μιὰ ἀπὸ τὲς μεγαλύτερες τῆς Εὐρώπης». Βλ. περ. Καινούρια Ἐποχὴ, Ἀνοιξὴ 1960, σελ. 15. Τὰ ἴδια εἶχε γράψῃ καὶ στὸ περ. Νεοελληνικὰ Γράμματα, 24 Σεπτ. 1938, σελ. 14.

² Γιὰ τὰ πολλὰ ἐλαττώματα αὐτῆς τῆς ἔκδοσης βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶ, Νίκος Καζαντζάκης, ἐφ. Τὸ Βῆμα, 4 Μαρτ. 1960.

λές, προκειμένου μάλιστα για βιβλίο άμφίβολης άντοχής και στην πιό καλόγνωμη άκόμα κριτική.

Στή μακρόλογη βιογραφία (95 σελίδες) ή συγγρ. προσπάθησε να ακολουθήσει περισσότερο την ψυχολογική μέθοδο, παρά την Ιστορική. Δέν ύπάρχει, νομίζω, άντιγωνία πώς ή ψυχολογική μέθοδος διαφωτίζει πιό άποτελεσματικά την προσωπικότητα του βιογραφουμένου, άρκει ο βιογράφος να μήν παρλλάξει τά συναισθήματα του βιογραφουμένου ήρωά του, όταν μάλιστα τυχαίνη νάχη κάποια ψυχική συγγένεια με τουτον. Μά όποιαδήποτε μορφή κι' άν δίνη στή βιογραφία, χρέος του είναι να μελετήσει τις κυριότερες τουλάχιστο πηγές του βιογραφικού ύλικού και στην περίπτωση άκόμα τής προσωπικής του εμπειρίας προς τό βιογραφούμενο πρόσωπο. Και ή έπιμελήτρια των 'Απάντων όμολογει πώς ποτέ της δέ γνώρισε την Πολυδούρη. Γράφοντας όμως την Είσαγωγή, άντι να συγκομίση την ύλη της άπ' όσο πιό πολλές θά μπορούσε άξιόπιστες πηγές και να έλέγξη τις τόσο ριζικά διαφορετικές πληροφορίες για τή ζωή τής ποιήτριας, έπροτίμησε να κατασκευάση βιαστικά μιá μυθιστορηματική βιογραφία, παρεμβάλλοντας στή διήγηση διάφορες συνομιλίες, έφευρίσκοντας τά πιό άπίθανα έπεισόδια, διαστρέφοντας άκόμα και τά κείμενα, για να μάς παρουσιάση σύμφωνα με την έπιθυμία της την άμοιρη την Πολυδούρη. Κι' όλες αυτές τις άναλήθειες, που μάς δίνουν την έντύπωση τής σκανδαλοθηρίας, δέν έφρόντισε τουλάχιστο ή μυθιογράφος να τις καταχωρίση με κάποια λογική οικονομία, κι' έτσι ή βιογραφία προβάλλει όχι σά μιá σύνθεση ένιαία, μά σά μιá πέρα από κάθε έρασιτεχνισμό άκατάστατη θεματογραφία, με ένκευριστικές πολυλογίες, παρεκβάσεις, πλατειασμούς, καθώς και σολοικισμούς, άκυρολελίες και άνορθογραφίες, που έντονα κι' άνάγλυφα μάς δείχνουν άκόμα και έλλειψη στοιχειώδους παιδείας.

Με μιá κόυφια κι' άνόητη ρεκλάμα διαλαλήθηκε στις έφημερίδες πώς ή Είσαγωγή ζωντανεύει την 'Αθήνα, την έποχή που ζούσε σ' αυτή ή Πολυδούρη. Μά ή συγγρ. (δέν έμενε, φαίνεται, εκείνη την περίοδο στην πρωτεύουσα¹) στις τρεις μονάχα σελίδες που έδω άφιερώνει, ένω τά καταφέρει να μιλήση de omnibus rebus et quibusdam aliis, πολύ

¹ Για την υποβλητική άτμόσφαιρα τής 'Αθήνας εκείνη την έποχή βλ. τó έμπνευσμένο άρθρο, έξ άφορμής των 'Απάντων, του 'Αγγ. Τερζάκης, 'Ο ματωμένος λυρισμός, έφ. Τό Βήμα, 19 'Απρ. 1961. 'Ας σημειωθή πώς ο Τερζάκης, τότε που ήταν διευθυντής του περ. Πνοή, δημοσίεψε εκεί και άνέκδοτα ποιήματα τής Πολ., που δέν τά αναφέρει ή συγγρ. 'Επίσης κι' άλλο ένα, του Καρυωτάκη, που, καθώς σημειώνω στα 'Απαντά του (σελ. 204), ή ίδια ή ποιήτρια τó είχε παραχωρήσει. 'Ο Τερζάκης έχει γράψει στην Πνοή 2 (1930) 66 και μιá ένδιαφέρουσα περιγραφή τής κηδείας τής Πολυδούρη.

μετρημένα πράγματα, και τούτα κάμποσο διασκεδαστικά, γι' αυτούς τούς χρόνους μ'ας αναφέρει: για τὰ χοροδιδασκαλεία λ.χ. καθώς και τούς τότε ανθρώπους, που βλοῖ τους «πετοῦν μ' ἀγανάχτηση τὰ τσαρούχια τους και τ' ἀλλάζουν με σκαρπίνια, πρὶν μάθουν νὰ πλένουν τὰ πόδια τους». Κι' ἄλλοῦ πάλι: «Τὸ Μαρούσι τότε ἦταν μιὰ ἐρημιὰ ἀραιοκατοικημένη ἀπὸ φυματικούς μόνο, που οἱ κυνηγοὶ μπορούσαν ἐλεύθερα νὰ κυνηγοῦν». Βρίσκει, μ' ὄλα ταῦτα, τὸ χῶρο, στὶς τρεῖς μόνο, καθώς σημειώσαμε, σελίδες, νὰ κάνη και κάποιες, φαιδρὲς κι' αὐτὲς παρεκβάσεις: «Κι' ἂν ἡ Πολυδούρη τὸν ἀναφέρει [τὸν θάνατο] στὰ τραγούδια της εἶναι γιατί ἄς ὄψεται ὁ Δουμᾶς».

Ὅμοια διαφημίστηκε ἡ συγγρ. στὴν παραπάνω ἀγοραία ρεκλάμα πῶς παρουσιάζει και κανούργια στοιχεῖα για τὸν ἐρωτικὸ δεσμὸ τῆς Πολυδούρη με τὸν Καρυωτάκη. Ὅμως κι' ἐδῶ ἡ τολμηρή, μὰ κάθε ἄλλο παρὰ γόνιμη φαντασία της ἐφευρίσκει συνέχεια διάφορα ὄλωσδιόλου ἀπίθανα περιστατικά και μιὰ τόσο ἀκατανόητη ἐξήγηση τὸς δίνει, που προσβάλλει τὴ νοημοσύνη και τοῦ πιὸ ἀπλοῖκοῦ ἀναγνώστη. Ἔτσι, κοντὰ στ' ἄλλα, πρὶν ἀκόμα μᾶς πῆ πῶς «φίλοι τῆς ἀπόλυτης ἐμπιστοσύνης τῆς Πολυδούρη τὴν βεβαιώσανε πῶς ὁ Καρυωτάκης ἦταν ἀπὸ τούς τακτικούς πελάτες τοῦ καθηγητοῦ Φωτεινοῦ», μᾶς μιλάει για κάποια ρομαντικὴ... πεζοπορία που ἔκαναν οἱ δυὸ τοῦτοι ἐρωτευμένοι ἀπὸ τὴν Ἀθήνα ὡς τὸ Φάληρο. Ἄξαφνα, συνεχίζει, δταν ἔφτασαν ἐκεῖ, ἐρώτησε ἡ ποιήτρια τὸν φίλο της, ἂν θέλη νὰ τὴν παντρευτῆ· αὐτὸς δμως τῆς ἀπάντησε ἀρνητικά, «γιατί ἔπασχε ἀπὸ χρόνιο, ἀνίατο νόσημα». Και αὐτὴν «τὴν ὥρα τῆς ἐξομολόγησης» μᾶς τὴν περιγράφει, λέει, ἡ Πολυδούρη σ' ἓνα της σονέτο, που παρατίθεται ἀπόσπασμά του. Μὰ τὸ ποίημα τοῦτο εἶναι ὄλωσδιόλου ἄσχετο με τέτοιου εἴδους παραμυθολογίες, παρόλο που ἡ συγγρ. για νὰ δώση κάποια πιθανοφάνεια στὰ γραφόμενά της, παραχαράζει ἀλαφροσυνειδήτα τὸ στίχο ἀνάβρουζε τὸ δάκρυ σου γλυκό, ἀλλάζοντας τὴ λ. γλυκό (ἔτσι εἶναι γραμμένη και στὰ Ὑπαντα, σελ. 101) σὲ μικρό, χωρὶς καθόλου νὰ τὴ μέλη πῶς ἔτσι χαλάει μιὰ πλούσια ὁμοιοκαταληξία. Ἀραδιάζει ἀκόμα και πλήθος ἄλλες ἀνακρίθειες, ἢ και διαστρέφει ἀνελέητα ὅσα ἔχω γράψει στὴν Εἰσαγωγή τῶν Ὑπαντων τοῦ Καρυωτάκη για τὴ ζωὴ του. Δυὸ μονάχα παραδείγματα σημειώνω. Ἡ συγγρ. ἀναφέρει: «Ἡ Μαρία δὲν ἔχει κανένα μικροαστικὸ ὄνειρο». Γ' αὐτό, φαίνεται, «κατηγοροῦσε τὸν Καρυωτάκη», που ἦταν ἀπὸ «μικροαστικὴ (γράφει: μεσοαστικὴ) οἰκογένεια», ἀκόμα και «για τὴ ματαιοδοξία που τὸν σπρώχνει στὰ κοσμικὰ σαλόνια, μιὰ φιλοδοξία νὰ ἐπιβληθῆ στὴν ὑψηλὴ κοινωνία κλπ.». Ἐδῶ μᾶς λέει πράγματα ὀλότεια ἀνυπόστατα, ὅπως μπορεῖ νὰ τὸ βεβαιώσουν ὅσοι γνώρισαν τὸν ποιητῆ. Ὑστερα γράφει πῶς ἀπὸ τὴν Πρέβεζα ὁ Καρυωτάκης ἔστειλε τῆς Πολυδούρη

«Ένα γράμμα γεμάτο παράπονα για την παγερότητά της κτλ.». Όμως τούτο τὸ γράμμα, πού, καθὼς ἀναφέρω στὰ "Ἀπαντα τοῦ ποιητῆ, μοῦ τὸ εἶχε διαβάσει τὸ 1929 ἡ Πολυδούρη στὴ Σωτηρία, ἦταν, θυμᾶμαι καλὰ, κάθε ἄλλο παρὰ αἰσθηματικό, ὅπως ἄλλωστε φανερώνεται κι' ἀπὸ ἓνα μεγάλο ἀπόσπασμά του, πού μοῦ ἔδωσε τότε ἡ ποιήτρια καὶ τὸ ἀνακοίνωσε κατόπι¹. Καθόλου βέβαια δὲν περιμέναμε ἀπὸ τὴ συγγρ. νὰ κατέχη καὶ πάρα πολλὰ ἀπὸ τὰ καθέκαστα τῆς ζωῆς τῆς Πολυδούρη, καὶ μάλιστα κάποια περιστατικά πού ἐλάχιστα μονάχα τὰ γνωρίζουν. Ἡ μεταφορά τῆς λ.χ. στὴν κλινικὴ Χρηστομάνου ὀφείλεται στὴ γενναϊοδωρία τοῦ Σικελιανοῦ, πού ἔχει γράψει μάλιστα ἐνδιαφέρουσες γι' αὐτὴν ἀναμνήσεις, τότε πού τὴν ἐβλεπε στὴ Σωτηρία². Ὑποχρέωση ὁμως εἶχε στὰ γραφόμενά της νὰ μὴν περιορίζεται, τίς πιὸ πολλές φορές, στὴν παραποίηση γνωστῶν περιστατικῶν ἢ στὴν ἐξακολουθητικὴ παράταξη τόσων ἄλλων φανταστικῶν γεγονότων. Γιατὶ ἔξω ἀπὸ τὰ λιγοστὰ ἀνυπόστατα συμβάντα πού ἀναφέραμε παραπάνω, ἡ συγγρ. παραθέτει καὶ ἄλλα πολλὰ. Γράφει λ.χ. πὼς ὕστερα ἀπὸ ἓνα μελοδραματικὸ διάλογο (πού τὸν ἄκουσε ἡ κ. Ζωγράφου;) τῆς ποιήτριας μὲ ἓναν ὄχι διανοούμενο φίλο της, πειθαναγκάστηκε τοῦτος ἓνα βράδυ νὰ τῆς κἀνη δυὸ ἐνέσεις μορφίνης. Κατόπιν ἡ Πολυδούρη ἀποκοιμήθηκε, «ὥσπου ὁ ὕπνος γίνηκε θά-

¹ Βλ. ΝΕ ἔτ. 4, 15 Αὐγ. 1930, σελ. 882 (= "Ἀπαντα Κ. Γ. Καρυωτάκη, 1938, σελ. 241). Γιὰ τὸ θόρυβο πού προκάλεσε τούτο τὸ γράμμα (ὁ Κ. ἐσατίριζε ἐκεῖ τὴν Πρέβεζα καὶ τοὺς Πρεβεζιάνους), βλ. ΝΕ, δ.π. 966-998. Θυμᾶμαι ἀκόμα πὼς ὁ Κ. ἔγραφε στὴν παραπάνω ἐπιστολῇ ὅτι στὴ Σωτηρία ἔμεινε κάποτε, φυματικός κι' αὐτός, ὁ φίλος του ποιητῆς Ἰωσήφ Ραφτόπουλος. Ἀμέσως τότε ἐμπνεύστηκε, μὲ βλεψὲς ἡ Πολυδούρη, τὸ ποίημά της «Ὁ ποιητῆς», τὸ ἀφιερωμένο «Στὴ σκιά τοῦ Ἰωσήφ Ραφτόπουλου», πού περιλαμβάνεται στίς «Τρίλλιες πού σβύνουν». Ἄς προσθέσουμε, μ' αὐτὴν τὴν εὐκαιρία, πὼς ἡ Πολυδούρη μπῆκε στὴ Σωτηρία τὸν Ἰούνιο τοῦ 1928, μόλις γύρισε ἀπ' τὸ Παρίσι, κι' ὄχι, ὅπως γράφει ἡ συγγρ., στίς ἀρχὲς τῆς ἴδιας χρονιάς. Τὸ ἀναφέρω, ἄλλωστε, μὲ λεπτομερειακὲς παρατηρήσεις, στὴν Εἰσαγωγὴ τῶν Ἀπάντων τοῦ Καρυωτάκη, μαζί μ' ὅλα τὰ σχετικὰ μὲ τὴν ἐπίσκεψή τοῦ ποιητῆ στὴ Σωτηρία, πού τόσο πολὺ κι' αὐτὴ τὴν ἔχει μυθιστορηματοποιήσει ἡ συγγρ. Τελευταία μοῦλεγε ὁ ἀδερφός τοῦ ποιητῆ κ. Θάνος Καρυωτάκης, πὼς δταν τοῦτος ἔμαθε ὅτι ἡ Πολ. τοῦ ἄφησε ἓνα σημείωμα μὲ τὴν παράκληση νὰ ἔρθῃ νὰ τὴν ἰδῇ (μιλῶ γιὰ τούτο στὴ βιβλιογραφία του), στὴν ἀρχὴ μὲ κανένα λόγο δὲν ἤθελε νὰ πάῃ μὲ ὅλο πού ἐκείνη τοῦστελε κι' ἄλλα σημειώματα, καὶ μετὰ βίας τὸν ἔπεισε τέλος πὼς ἔπρεπε ὀπωδήποτε νὰ τὴν ἐπισκεφτῇ. Ἄν ἡ κ. Ζωγράφου, πρὶν γράψῃ τὸ βιβλίο της, ἐρχόταν σ' ἐπαφὴ μὲ τὸν ἀδερφὸ τοῦ ποιητῆ, μαζί μ' ἄλλες ἐνδιαφέρουσες λεπτομέρειες θὰ μάθαινε κι' ἐκεῖνο πού τόσες φορές ἰδιαίτερα τὸ ἔχω τονίσει: Ποτέ τοῦ ὁ Καρυωτάκης δὲν ἀγάπησε τὴν Πολυδούρη.

² Ἄγγελου Σικελιανοῦ, Μαρία Πολυδούρη (ἀπὸ κάποιας σημειώσεως μου τοῦ 1930). Ἑλλ.γ. Ἡμερολ. Ὀρίζοντες 2 (1943) 350-351.

νατος»¹. Με την άμετροέπεια ακόμα που τη διακρίνει, παρεμβάλλει στη διήγηση και μερικές της τολμηρές αντιλήψεις, που μονάχα σε ιδιαίτερες συζητήσεις θα μπορούσε να εκφραστούν². Στη σελίδα 13 λ.χ. δικαιώνει ανενδοίαστα την έρωτική άπιστία.

Μά την καλή της πίστη μάς δίνει το δικαίωμα να την άμφισβητήσουμε από τη δεύτερη ακόμα σελίδα της Είσαγωγής, όπου μάς παριστάνει τον κριτικό Α. Καραντώνη να εκφράζει με έπιφωνήματα συγκίνησης και θαυμασμού όλον τον άχαλίνωτο ένθουσιασμό του για την ποίηση της Πολυδούρη, σε μια «τελείως ανεπίσημη και χωρίς άκροατήριο» συζήτησή τους. 'Ο ίδιος όμως, σε μια κριτική του κατόπι για τὰ "Απαντα, διατυπώνει πολλές έπιφυλάξεις για την αξία της ποιητικής παραγωγής της³. 'Οπωσδήποτε ούτε το παραμικρότερο κριτικό χάρισμα στην κ. Ζ. δεν μπορεί κανείς να διακρίνη. Πρώτα - πρώτα, στο καθένα από τὰ κεφάλαια που διαιρεί την Είσαγωγή, βάνει για προμετωπίδα αποσπάσματα ποιημάτων όχι μονάχα μεγάλων ξένων ποιητών, που άσφαλώς από δεύτερο ή τρίτο χέρι τους έχει γνωρίσει, αλλά και δυο από την έγχώρια σύγχρονη στιχουργική παραγωγή: κάποιας «ποιήτριας» καθώς κι' ενός «ποιητή», που και μέσα στο κείμενο ακόμα της Είσαγωγής τιμητικά τον αναφέρει. 'Η ποιότητα εξάλλου της κριτικής της αποτίμησης φανερώνεται και μ' όσα γράφει σχετικά με τὰ ποιήματα της Πολυδούρη που παρενθέτει στην Είσαγωγή. Για ένα από τούτα μάς λέει τ' ακόλουθα, άκριτως όμοιόμορφα με σχολική έκθεση ρομαντικής μαθήτριας της παλιάς έποχής, που τόσο συχνά την είρωνεύεται και την κατακρίνει: 41 «Στις στροφές αυτές ή ποιήτρια εισχωρεί σ' ένα μυστικό βασίλειο όμορφιάς κι' άγνότητος, που κανείς δεν υποψιάζεται την ύπαρξή του». Και

¹ 'Ο παλιός λόγιος κ. 'Ορφύς Καραβίδας, που τον 'Ιούνιο του 1928 ήταν γιατρός του βαποριού που έφερνε την Πολυδούρη από τη Μασαλία στον Πειραιά, μου είχε πει πως, όταν την εξέτασε τότε, καθώς της ήρθε κάποια λιποθυμία, εξακρίθωσε πως μεταχειριζόταν ναρκωτικά. Κι' είναι γνωστό πως με δυο μονάχα ένεσεις μορφίνης κανένα κακό δεν μπορεί να πάθει ένας τοξικομανής, εκτός εάν είχε πριν υποβληθί σε ειδική θεραπεία, τουλάχιστο έξι μήνες, μέσα σε κλινική, πράμα που άσφαλώς δεν είχε κάνει ή Πολυδούρη.

² Μαζί με τ' άλλα πολλά ελαττώματά του, για τον ίδιο λόγο επικρίνεται το βιβλίο της για τον Καζαντζάκη από τον Κ. Θ. Δημαρά, Νίκος Καζαντζάκης, έφ. Τό Βήμα δ. π.

³ ΝΕ 70 (1961) 1045 - 1047. Οι ίδιες έπιφυλάξεις διάρχουν και στις ακόλουθες κριτικές για τ' "Απαντα: "Αγγ. Τερζάκη, έφ. Τό Βήμα δ. π. Πέτρον Χάρη, έφ. 'Ελευθερία, 18 'Ιουν. 1961. "Αλκη Θούλου, περ. Καινούρια 'Εποχή, Καλοκαίρι 1961, σελ. 230. Φιλολογ. Πρωτοχρονιά 1962, σελ. 348. Για τις πολλές άτέλειες μά και για τὰ προτερήματα της ποιητικής παραγωγής της, βλ. Κλέωνος Β. Παράσχου, Μαρία Πολυδούρη, έφ. Καθημερινή, 14 'Ιουλίου 1963.

ένω σὲ κάθε της σελίδα φαίνεται καθαρά ἡ δλοκληρωτικὴ ἀπουσία αἰσθητικῆς καλλιέργειας καὶ κατάρτισης λογοτεχνικῆς, ἔτσι μ' ἄλλα ταῦτα ἀποφθέγγεται γιὰ τὶς ποιητικὲς της θεωρίες : 8 «Οἱ προσωπικὲς αἰσθητικὲς μου ἀντιλήψεις γιὰ τὴ σύγχρονη ποίηση εἶναι σχεδὸν ἀνικανοποίητες [...] γιὰτὶ νομίζω πὼς ἡ σημερινὴ ποίηση εἶναι κιόλας παλιά». Ἄλλοῦ πάλι δογματίζει χρησιμολογικὰ : 72 «Ἡ ποίηση ὡς τὰ 1930 μένει μιὰ ἐστία ἐρημωμένη, πὺ δ τελευταῖος της φύλακας πέταξε τὸ κλειδί στὴ θάλασσα». Ἔτσι, χωρὶς καμιά συναίσθηση εὐθύνης καθὼς ἀραδιάζονται στὴν Εἰσαγωγή καὶ τὰ σχετικὰ μὲ τὴν ποίηση τῆς Πολυδούρη, θᾶταν βέβαια ὑπερβολικὴ ἀξίωση νὰ περιμέναμε αὐτοῦ καὶ μερικὲς λεπτομερειακὲς παρατηρήσεις, ἀπαραίτητες σ' ἄλλους καταπιάνονται διεξοδικὰ μὲ τὴν τόσο ἄλλωστε λιγοστὴ ποιητικὴ παραγωγή της : γιὰ τὶς ἀπηχῆσεις λ.χ. ἄλλων ποιητῶν στὰ ποιήματά της, ὅπως τῆς «Πολύμνιας» τῶν «Νηπενθῶν» τοῦ Καρυωτάκη στὸ «Νανούρισμα» τῆς συλλογῆς «Οἱ τρίλλιες πὺ σβύνουν»· γιὰ τὴν ἐπίδραση πάλι πὺ εἶχε σ' ἄλλους ποιητὲς κατόπι¹ καὶ γιὰ τὰ σπουδαιότερα πὺ ἔχουν γραφτῆ γιὰ τὴν ποίηση καὶ τὴ ζωὴ της ἀπὸ δικούς μας καὶ ξένους². Μονάχα ἓνα ἄρθρο τοῦ Κ. Οὐράνη, κί' αὐτὸ χωρὶς ἀκριβολογημένη τεκμηρίωση, ἀναφέρει³, ἀγνοώντας τὰ τόσα ἄλλα, ἀκόμα καὶ τὰ δύο σχετικὰ μὲ τὴν ποιήτρια βιβλία : Τάκη Δόξα, Μαρία Πολυδούρη, Θεσσαλονίκη 1937, καὶ Πάνου Παναγιωτοῦνη, Δύο ἐκλεκτὲς ἐλληνίδες ποιήτριες. Μαρία Πολυδούρη, Τίλλα Μπαλῆ Ἄθ. 1958⁴. Κί' ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν ποιη-

¹ Βλ. σχετικὰ Κλέωνος Παράσχου, ΝΕ 14 (1933) 1069 καὶ 22 (1937) 1113.

² Ἄπὸ τοὺς ξένους ἔχει ἀσχοληθῆ σχετικὰ καὶ ὁ Bruno Lavagnini, βλ. *Λίνο Πολίτη*, Ἑλληνικά 16 (1958) 411.

³ Κ. Οὐράνη, Μία ποιήτρια τοῦ ἔρωτος καὶ τοῦ θανάτου, ἐφ. Ἑλ. Βῆμα, 26 καὶ 27 Ἰαν. 1930. Κριτικὲς γι' αὐτὸ τὸ ἄρθρο : [Κ. Λαορίου], Οἱ νέοι τῆς Πνοῆς, περ. Πνοή 2 (1930) 48. [Ἀνυπόγραφο], Τὰ ξυπνητούρια, περ. Νέοι ἄνθρωποι (1930) 14.—Μαζί μ' ἓνα ἄλλο του δημοσίευμα γιὰ τὸν θάνατο τῆς Πολ. ξαναδημοσιεύτηκε τὸ παραπάνω ἄρθρο στὸ βιβλίο τοῦ Ἰδίου, Δικοί μας καὶ ξένοι, τόμ. 2 [1955], σελ. 232 - 243.

⁴ Πλούσια βιβλιογραφία (104 λήμματα) γιὰ τὴν Πολυδούρη ὡς τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1932 βλ. Η. Κορμπέτη - Β. Δαούδα, Βιβλιογραφία τῆς νεοελλην. λογοτεχνίας 1) Μαρία Πολυδούρη, περ. Ρυθμὸς (Πειραιᾶ), τεῦχ. 2, Ὀκτ. - Νοέμβρ. 1932, σελ. 77 - 78 καὶ τεῦχ. 3, Δεκ. 1932, σελ. 113 - 116. Ὅλη ἔμως σχεδὸν ἡ ἀρθρογραφία τούτη εἶναι ρηχὴ καὶ βιαστικὴ, μὲ ελάχιστες μόνον ἐξαιρέσεις, ὅπως τοῦ Τέλλου Ἄγρα, Πολυδούρη Μαρία, Μεγ. Ἑλλ. Ἐγκυκλ., τόμ. 20, σελ. 484, καὶ Βιβλιοφάγου [= Φ. Κόντογλου], περ. Ἑλλ. Γράμματα 3 (1928) 720, ὅπου ἐπικρίνονται οἱ «Τρίλλες πὺ σβύνουν». Ἄπὸ τὶς πάρα πολλὲς μελέτες καὶ ἄρθρα πὺ ἔχουν γραφτῆ κατόπι γιὰ τὴ ζωὴ τῆς Πολ., ἡ μόνη ἀξιοπρόσεχτη, πὺ καθόλου δὲν τὴν ἔχει ὑπόψη της ἡ συγγρ., εἶναι τῆς Βασιλικῆς Μπόμπου, Μαρία Πολυδούρη, περ. Ἑλλ. Δημοουργία 13 (1954) 617 - 624.

μάτων που είναι γραμμένα για τούτη, ή συγγρ. αναφέρει μονάχα τὸ γνωστό τετράστιχο τοῦ Καρυωτάκη. Σημειώνουμε ἀπὸ τ' ἄλλα τὰ πιὸ ἀξιοπρόσεχτα: 1) Λιλῆς Ἰακωβίδη, Τῆς Πολυδούρη, περ. Ἑλλην. Ἐπιθεώρησις 23 (1930) 97. 2) Γ. Κοτζιούλα, Ἐφήμερα, 1939, σελ. 26. 3) Μυρτιώτισσας, Ἐκκλήση στοὺς νεκροὺς μου, περ. Πνοή 2 (1930) 72. 4) Ἄγγελου Σικελιανοῦ [Ἄτιτλο], Ἑλλην. Ἡμερολ. Ὀρίζοντες δ.π. σελ. 352 (ξανατυπώθηκε μετὰ τὴν ἐπιγραφή «Στὴ Μαρία Πολυδούρη» στὸ βιβλίον τοῦ ἴδιου «Λυρικὸς βίος», τόμ. Γ' [1947], σελ. 173-174).

Χωρὶς κανένα προλογικὸ σημεῖωμα ἢ τουλάχιστο τὴν ἀναγραφή τῆς χρονολογίας τῆς ἐκδόσεως τοὺς καταχωρίζονται κατόπι οἱ ποιητικὲς συλλογές «Οἱ τρίλλιες ποὺ σβύνουν» καὶ «Ἡχὼ στὸ χάος». Τὸ ξανατύπωμά τους ἔμως ἐγινε πρόχειρα πολὺ, καὶ μετὰ τὰ ἴδια ἀκόμα τυπογραφικὰ τους σφάλματα. Ἔτσι, σ' ἓνα ποίημα παρμένο ἀπὸ τὴν «Ἡχὼ στὸ χάος» βλέπουμε (σελ. 205,7) τὴ λ. ἀμυγδαλιάς, ὅπως ἀκριβῶς λαθεμένα ὑπῆρχε στὴν πρώτη ἐκδοσὴ τῆς συλλογῆς, σελ. 13, 17. Μὰ κι' ἄλλα, πολὺ σπουδαιότερα ψεγάδια παρατηροῦμε στὴν καταγραφή τῶν συλλογῶν αὐτῶν. Ἐνα λ.χ. ποίημα, καὶ τοῦτο καταχωρισμένο ἀπὸ τὴν «Ἡχὼ στὸ χάος», σελ. 82-84, ἡ συγγρ. τὸ διαιρεῖ σὲ δύο αὐτοτελεῖ (σελ. 244-245) κι' ἔτσι κανένα νόημα δὲ βγαίνει ἀπὸ αὐτὰ. Ἀκολουθοῦν, χωρὶς κανένα σχόλιο καὶ τούτα, μερικὰ «Ἀνέκδοτα ποιήματα» ἀπὸ τὰ πρῶτα ποιητικὰ φανερώματα τῆς Πολυδούρη ἕως τὸ 1929. Τὰ πιὸ ἀξιοπρόσεχτα ἔμως ἀπ' αὐτὰ κάθε ἄλλο παρὰ «ἀνέκδοτα» τυχαίνει νᾶναι: τὰ ποιήματα «Τοῦ Καρυωτάκη» καὶ «Ἐνα βράδυ στὸ σταθμὸ» πρωτοδημοσιεύτηκαν στὸ περ. Ἑλλην. Ἐπιθεώρησις 23 (1930) 54 καὶ 81. Τὸ «Τὰ χέρια» (καὶ ὅχι «Τὰ χέρια Σου», ὅπως τὸ ἐπιγράφει ἡ συγγρ. σελ. 285), καθὼς καὶ τὸ «Βράδυ στὸ Ζάππειο», στὸ περ. Πνοή 2 (1930) 65. Ἐπίσης τὰ ποιήματα «Ὁ τρελλὸς» καὶ «Τὴν ὥρα τούτη», στὴ Φιλολογικὴ Πρωτοχρονιά τοῦ 1956, σελ. 37. Ὑπάρχουν ἔμως καὶ τὰ ἀκόλουθα ὀλωσδιόλου ἀγνωστα ποιήματα, ποὺ καθόλου δὲν ἀναφέρονται στὴν ἐκδοσὴ: 1) «Δειλινά», περ. Παιδικὴ χαρὰ 1 (1922) 174. Ὑπογραφή: Μαρία Πολυδούρη. Βλ. ἔσα ἔχω γράψει γιὰ τὸ ποίημα τοῦτο στὰ Ἄπαντα Καρυωτάκη, σελ. LV-LVI. 2) «Ἀπριλιάτικος», 3) «Ἀρμονία», 4) «Δειλινά», Ἡμερολ. Πανδώρα 1923, σελ. 211 καὶ 240. Τὸ 4ο ποίημα ἄσχετο μετὰ τὸ ὑπ' ἀριθ. 1. 5) «Ἡλιοθασίλεμα», περ. Ἐδα 1 (1923) 4. 6) «Θ[όδωρος] Παπακωνσταντίνου», ἐφ. Πρωία 19 Αὐγ. 1929. 7) «Ἡ ἀποτυχημένη συμφωνία», περ. Πνοή 2 (1930) 65. 8) «Δεύτερη ζωὴ σου», περ. Λόγος 1 (1931), 219. 9) «Πρόσκληση», Ἡμερολ. Ὀλυμπιακὰ 1931, σελ. 95. 10) «Ὁ νέος ποὺ πρόσμενες νάρθη», περ. Ρυθμὸς, τευχ. 8ο, Μάης 1933, σελ. 228. — Λεῖπουν ἀκόμα οἱ ἀκόλουθεσ μεταφράσεις ποιημάτων: Ch. Baudelaire, Ἐκμηδένιση, καὶ Em. Despax,

Σιωπή, περ. Πνοή 1 (1929) 8. Τίποτ' ακόμα δὲν ἀναφέρεται στὴν ἔκδοση γιὰ ἓνα ἀνέκδοτο διήγημα τῆς Πολυδούρη¹. Τὸ ἴδιο καὶ γιὰ τὰ γράμματά της, ὅσα ἔχουν δημοσιευτῆ. Κι' ἔμωσ ὑπάρχει ἀνάμεσά τους ἓνα πρὸς τὴν Ἄννα Παπαδοπούλου, τὴ Μάνα τοῦ Στρατιώτη, ἐξαιρετικὰ τοῦτο σημαντικὸ, ποὺ τὸ γράψε ἢ ποιήτρια λίγον καιρὸ πρὶν πεθάνῃ².

Στὸ τέλος τῶν Ἀπάντων δημοσιεύονται, χωρὶς κανένα κι' ἐδῶ προλογικὸ σημεῖωμα, μερικὲς μονάχα «Σελίδες ἀπὸ τὸ ἡμερολόγιο» τῆς Πολυδούρη. Μιὰ πρόχειρη ἔμωσ παραβολὴ αὐτῶν τῶν σελίδων μὲ ἀρκετὰ ἀποσπάσματά τους, ποὺ καταχωρίζονται καὶ στὴν Εἰσαγωγὴ, μᾶς ἐπιτρέπει ν' ἀμφιβάλλουμε πολὺ, ἂν τὸ ἡμερολόγιο ἔχει ἀντιγραφτῆ μ' εὐσυνειδησία. Ἐνῶ λ.χ. στὴ σελ. 15 τῆς Εἰσαγωγῆς βλέπουμε: «κάτι δεσποινίδες σαλατολόγοι καὶ ὑπερφίαλοι», στὸ ἡμερολόγιο παραλείπεται ἢ λ. σαλατολόγοι. Ἐπίσης στὴ σελ. 44 γράφεται φιλοδοξία καὶ στὴ σελ. 53 τὸ μαρτύριο. Μὰ στὸ ἡμερολόγιο (σελ. 322 καὶ 340) παρατηροῦμε: φιλοσοφία καὶ ἓνα μαρτύριο. Ἀπὸ τ' ἀμέτρητα πάλι σφάλματα ποὺ ὑπάρχουν στὴ στίξη, μερικὰ τους εἶναι τόσο σπουδαῖα, ὥστε ἀλλάζουσι ὀλότελα τὸ νόημα. Ἔτσι, στὸ τέλος μιᾶς μεγάλης περιόδου, στὴν σελ. 45, 22, ἢ συγγρ βάνει θαυμαστικὸ, ἐνῶ στὸ ἡμερολόγιο ὑπάρχει ἐρωτηματικὸ. Ὡστόσο, καθόλου ἄγνωστο δὲν ἦταν τὸ ἡμερολόγιο, ἀφοῦ ἀρκετὰ του ἀποσπάσματα εἶχαν δημοσιευτῆ στὴν τόσο εὐσυνειδητῆ μελέτη τῆς Βασ. Μπόμπου, καθὼς καὶ στὴν ἐφ. Ἀκρόπολις, 13 Νοεμβρ. 1958, ἀσύγκριτα μάλιστα πιδ ἀκριβολογημένα ἀπὸ τὴν ἔκδοση τῆς κ. Ζ. Στὸ ἡμερολόγιο λ.χ. τῆς 19 Μαΐου 1922 ἀναγράφεται στὴν παραπάνω ἐφημερίδα καὶ κάποιον ἀπόσπασμα σχετικὸ μὲ μιὰ σημαντικὴ ἀπόφαση τῆς Πολυδούρη. Κι' ἔμωσ ἢ συγγρ. στὴν ἀντιγραφή τοῦ ἡμερολογίου τῆς ἴδιας ἡμερομηνίας (σελ. 339-340) παραλείπει: τὸ μέρος αὐτό, πράγμα ποὺ μᾶς ἐνισχύει τὴν ὑπόψιν πὼς μπορεῖ νὰ μὴν ἔχη παραθέσει ακόμα κι' ὅσα ἄλλα δὲ συμφωνοῦν μὲ τίς ἀπόψεις ποὺ τόσο κακόπιστα ὑποστηρίζει στὴν Εἰσαγωγὴ. Λεῖπει ἀπὸ τὴν ἔκδοση κι' ἓνα πολύτιμον ἀπόσπασμα μὲ ἡμερομηνία 28 Φεβρουαρίου 1922, ποὺ παραθέτει στὴ μελέτη τῆς ἢ Βασ. Μπόμπου. Ἄς προσθέσουμε ακόμα πὼς οἱ «Σελίδες ἀπὸ τὸ ἡμερολόγιο» περιορίζονται στὴ χρονικὴ περίοδο τοῦ 1921-1922, χωρὶς καν ν' ἀναγράφονται ὅλα τὰ ἀξιοπρόσεχτα ἀποσπάσματά του. Ἡ Πολυδούρη ἔμωσ τὸ συνέχισε ἔως τὸ 1925, καθὼς τὸ δείχνει ἢ μελέτη τῆς Β. Μπόμπου, ὅπου παρουσιάστηκαν μερικὰ πολὺ σημαντικὰ μέρη τοῦ ἡμερολογίου μὲ χρονολογία Ἰούλιος 1923, καὶ μᾶζι μὲ τοῦτα ὅσα εἶχε γράψει

¹ Βλ. Βασιλικῆς Μπόμπου, Μαρία Πολυδούρη, Ἑλλ. Δημ. β.π., σελ. 617-618, ὅπου καταχωρίζεται καὶ ἀπόσπασμα ἀπὸ τοῦτο τὸ διήγημα.

² Δημοσιεύτηκε ὀλόκληρο στὴν ἐφ. Ἀκρόπολις, 15 Νοεμ. 1958.

ή ποιήτρια για τον Καρυωτάκη στις 15 'Ιουνίου 1925. Αυτά τα τελευταία, με φωτοτυπία μάλιστα ενός μέρους του κειμένου, δημοσιεύτηκαν και στην έφ. 'Ακρόπολις 8.π. "Αλλά πάλι ανέκδοτα άποσπάσματα του ήμερολογίου ανακοίνωσε ο Κ. Ν. Κωνσταντινίδης στο περ. Βίας ('Αλεξανδρείας) τεύχ. 121, 'Ιούλιος 1961, σελ. 12. Σημειώνουμε τώρα πώς ούτε καν πολυπρόσεξε ή συγγρ. κι' όλα εκείνα που έχουν γραφτή στο ήμερολόγιο. Νά μιὰ μόνο απόδειξη: μάς βεβαιώνει (σελ. 60) πώς ή ποιήτρια «άπό τὸ 1923 ὡς τὸ 1926 [...] εἶναι πολὺ νέα, εἴκοσι ἑνὸς χρόνων» (Συνέχεια τρία δλόκληρα χρόνια ἔμεινε στὴν ἴδια ἡλικία!). Κι' ὁμως, στὴ σελ. 320 τῶν 'Απάντων δημοσιεύονται ἀπὸ τὸ ήμερολόγιο τῆς 1ης 'Απριλίου 1921 καί τ' ἀκόλουθα: «Νά ή ήμέρα πού ἤλθα στὸν κόσμο [...]. 'Επέρασαν ἀπὸ τότε εἴκοσι χρόνια». "Αρα ή Πολ. τὸ 1923 ἦταν 22 χρόνων καί 25 τὸ 1926.

Μὰ ἔξω ἀπὸ τὰ παραπάνω ἐλαττώματα, τὴν ἔκδοση ἀσχημίζουν πιὸ πολὺ ή ἀφάνιαστη ἀγνοία τῆς γλώσσας καθὼς καί ή ἀνατριχιαστικὴ κακογουσιὰ τοῦ ὕφους. Οἱ ἐκφραστικοὶ τῆς τρόποι τίποτ' ἄλλο δὲν εἶναι παρὰ ἓνα ἀμάλαγμα ἀπὸ λεκτικὲς τυμπανοκρουσίες, κοινοτοπίες, σολοικισμοὺς, ἀκυρολεξίες, ἀθιχίρετους σχηματισμοὺς λέξεων (μιμισμόδες κτλ.), μαζί με μιὰ ἐξοργιστικὴ γλωσσικὴ ἀναρχία. "Ἔτσι, δίπλα στις λέξεις καταφανῆς, ἀποροῖπει, ἠθελημένα, βλέπουμε: συμπέφει (ἀλλοῦ ὁμως, σελ. 19, συμπίπει), προέχιαση. Κι' όλα αὐτὰ διανθισμένα καί με κάποιες ἀκόμα ἀνορθογραφίες, πού καθόλου δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ τίς φορτώσει στους τυπογράφους, γιατί μερικὲς ἀπὸ αὐτὲς τίς βλέπουμε καί κατόπι. "Ἡ λ. ἀμφιταλλαντινέομο λ.χ., ἔτσι γραμμὲν στὴ σελ. 40, ὑπάρχει καί στὴ σελ. 63. "Ἰδοὺ τώρα μερικὰ παραδείγματα ὕφους: 11 «'Αγαποῦσε νὰ ὑπάρχει (ή Πολ.), λὲς κι' ἦτανε πρεσβευτῆς τῆς ζωντανῆς ζωῆς», 28 «νὰ ὑπηρετήσῃ καταλυτικὰ ἰδανικά, πού θὰ τσακίσουν τὴν ἀφθονία πού τὴν τυρханνεῖ», 46 - 47 «Κουδαλᾶ ἔναν δλόκληρο κόσμο, ἔτοιμο στὰ μάτια [...]. Θὰ διαρῆξει ἀνθρώπινες καρδιές», 75 «δὲν εἶναι ἄξιος ν' ἀντικρίσει τὸν πόνο τῆς, πού ἂν τὸν ἀπλώσει, θὰ σκεπάσει με τὸ πένθος του τὴ γῆς», 92 «θὰ κυνηγήσει τ' ὄνειρο πού θὰ τὴ σπαταλήσει».

Τὰ στενὰ ὄρια τῆς βιβλιοκρισίας μάς ἀναγκάζουν νὰ παραλείψουμε καί πλῆθος ἀκόμα ἀπὸ τίς ἀπίστευτες ἐλλείψεις τῶν 'Απάντων, πού ή κ. Ζωγράφου τὰ παρουσίασε με τὴ φιλοδοξία νὰ μάς χαρίσει μιὰ πλῆρη ἔκδοση τῶν ἔργων τῆς Πολυδούρη, μαζί με μιὰ ἐμπεριστατωμένη βιογραφικὴ καί κριτικὴ μελέτη. Μὲ τίς τόσες ὁμως ἀνεπάρκειες, μὰ καί τὰ ἐλαττώματα πού τὴ χαρακτηρίζουν, τίποτ' ἄλλο δὲ μάς ἔδωσε, παρὰ μιὰ λειψὴ ἔκδοση τῶν ποιημάτων, ἓνα 'Ημερολόγιο κακόπιστα περικομμένο, κι' ἀκόμα μιὰ Εἰσαγωγὴ παρόμοια στὰ πιὸ πολλὰ τῆς σημεῖα με τίς λαϊκὲς ἐκείνες ἐπιφυλλίδες πού ἔχουν γραφτὴ για τὴν ποιήτρια ἀπὸ διά-

φορους έφημεριδογράφους¹. Κι' ή εύθνη για μιá τέτοια άποτυχία γίνεται μεγαλύτερη πολύ, αν έχουμε στο νοϋ μας πώς δίνεται με τή βεβαίωση τής συγγρ. (σελ. 7), ότι ή άγάπη της για τήν Πολυδούρη συνεχώς τήν έσπρωχνε «σ' έρευνες, τρεξίματα, άναζητήσεις προσώπων και πραγμάτων».

X. Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΑΔΗΣ

Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije. Tom II, obradio B. Ferjančić. Beograd 1959, Σελ. XII + 98. [Posebna izdanja Srpske akademije nauka i umetnosti, Knj. CCCXXIII, Vizantološki institut, knj. 7].

(= Βυζαντινές πηγές για τήν Ιστορία των λαών τής Γιουγκοσλαβίας. Τόμος Β', έπιμέλεια Β. Ferjančić. Ειδικές εκδόσεις τής Σερβικής 'Ακαδημίας των έπιστημών και τεχνών, άριθ 323, Βυζαντινολογικό 'Ινστιτούτο, άριθ. 7).

Η μεσαιωνική Ιστορία των Σλάβων τής Χερσονήσου του Αίμου είναι δεμένη στενά με τήν Ιστορία του Βυζαντίου. Τα έργα των βυζαντινών Ιστορικών και χρονογράφων άποτελούν πηγή σπουδαιότατη για τήν πολιτική, οικονομική και πολιτιστική Ιστορία των νοτίων Σλάβων. Το Βυζαντινολογικό 'Ινστιτούτο τής Σερβικής 'Ακαδημίας των έπιστημών, που ιδρύθηκε το 1948 και διευθύνεται από τον έξοχο έρευνητή τής Βυζαντινής Ιστορίας καθηγητή κ. G. Ostrogorski, ως κύριο σκοπό τής έπιστημονικής του δράσεως έθεσε τήν έρευνα των βυζαντινών πηγών που αναφέρονται στην Ιστορία των νοτίων σλαβικών λαών. Καρπός τής έρευνας αυτής είναι ο πρώτος τόμος, που εκδόθηκε το 1955 και περιέχει κείμενα διαφόρων βυζαντινών συγγραφέων από τον 5ο ως τα μέσα του 10ου αιώνα, και ο δεύτερος, που περιλαμβάνει τις ειδήσεις από τις συγγραφές του Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου για τους Σλάβους τής Βαλκανικής και που άποτελεί το θέμα του βιβλιοκριτικού αυτού σημειώματος.

Η 5λη του δεύτερου τόμου έχει διαρθρωθή κατά τον ίδιο τρόπο όπως και το πρώτο.

Μετά από σύντομο πρόλογο του G. Ostrogorski και τον πίνακα βιβλιογραφικών συντηήσεων, που παρατίθενται στην αρχή, ο συγγραφέας σε εισαγωγικό κεφάλαιο (σ. 1-8) εξετάζει τή ζωή και τή δράση του Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου. Τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Ζ' δέν μπορούμε να κρίνουμε με δρθότητα, αν τον εξετάσουμε μόνο σαν πολιτικό και όχι σαν άνθρωπο των γραμμάτων. Σαν πολιτικός δέν είχε

¹ Σημειώνω μερικές: 'Εφ. 'Ημερήσιος Τύπος, 9 Φεβρ. 1930. 'Εφ. 'Αθηναϊκή, 11 Φεβρ. 1954. 'Εφ. Βραδυνή, 30 Νοεμ. 1955 κ.έ.

Ιδιαίτερη Ικανότητα ούτε και πρωτοτυπία. Μεγάλη όμως είναι η αξία του, η πρωτοτυπία του στα ζητήματα του πολιτισμού. Ο αυτοκράτορας αυτός αποτελεί μοναδικό παράδειγμα Μαικήνα για τον μεσαίωνα και υπενθυμίζει τους χρόνους των Πτολεμαίων και της Αναγεννήσεως κατά τους οποίους τα γράμματα έτυχαν μεγάλης προστασίας. Ο Κωνσταντίνος, σαν γιός του Λέοντος του Σοφού, υπέστη την επίδραση της πρόσφατης παράδοσης και του περιβάλλοντος των μαθητών του Φωτίου, μορφώθηκε και αγάπησε τα γράμματα. Τον Πορφυρογέννητο κατά κύριο λόγο ενδιέφεραν τα γράμματα που ήταν χρήσιμα στην πολιτεία. Γι' αυτό και ο ίδιος έγραφε και άλλους παρακίνησε να γράψουν συγγράμματα πρακτικά. Ο κ. Β. Ferjančić, μολονότι προσεκτικά έρευνά τη ζωή και τη δράση του Πορφυρογεννήτου αυτοκράτορα και καταλήγει σε ασφαλή συμπεράσματα, δεν κάνει καθόλου λόγο για τη γλώσσα που χρησιμοποίησε στα έργα του ο Κωνσταντίνος, πράγμα βασικό για την έρευνά του. Ο Πορφυρογέννητος δια τμήματα των μελετών του παρελάμβανε από αρχαιότερα κείμενα τα διατηρούσε αυτούσια χωρίς να τροποποιή τη γλώσσα τους. Ο ίδιος όμως έγραφε αρχαιότερα, όπως π. χ. σε λόγο του στον Ίωάννη Χρυσόστομο¹ και σε δημηγορία του «πρός τους της Ανατολής στρατηγούς», τους οποίους δνομάζει «τεκνία» και τους προτρέπει να γίνουν «έθνων θαῖμα και έκπληξίς και των δημοφύλων Ισχύς και κραταίωσις» νευρώσατε τὰς ψυχάς, κρατύνατε τὸς βραχίονας και παραθήξαιε τὸς δδόντας δίκην ἀγρίων ουῶν...».

Μετὰ τὸ εἰσαγωγικὸ κεφάλαιο ἀκολουθεῖ (σ. 9-73) ἡ ἐξέταση τῶν εἰδήσεων πὸς περιέχονται στὸ ἔργο τοῦ Πορφυρογεννήτου «Πρὸς τὸν Ἰδιον υἱὸν Ρωμανόν». Ἡ συγγραφή αὐτή, γνωστὴ μὲ τὸν τίτλο «De administrando imperio», ἀποτελεῖ τὴν πρὸ σπουδαία πηγὴ γιὰ τὴν πρώιμη ἱστορία τῶν νοτίων Σλάβων. Σὲ οὐκ ὀλίγα κεφάλαια (29-36) τοῦ ἔργου αὐτοῦ βρίσκουμε δλόκληρη σειρά εἰδήσεων γιὰ τὴν ἀβάθο και ἐγκατάσταση τῶν Σέρβων και Κροατῶν στὴ χερσόνησο τοῦ Αἴμου, ἐνῶ στὰ κεφάλαια 49-50 περιέχονται πληροφορίες πολύτιμες γιὰ τὰ σλαβικὰ φύλα στὴν Πελοπόννησο. Ἡ εἰδηση όμως τοῦ Πορφυρογεννήτου «μέχρι δὲ χρόνων τινῶν υπετάσσοντο και οἱ ἐν Δελματία ὄντες Χρωβάτοι τοῖς Φράγγοις, καθ ὡς και πρότερον τῆ χώρα αὐ-

¹ *Εκδ. Κ. Δουβουσιώτου, Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Θεολογικῆς Σχολῆς 1 (1925) 138: «Κωνσταντίνου ἐν αὐτῷ τῷ Χριστῷ τῷ αἰωνίῳ βασιλεὶ βασιλέως, υἱοῦ Λέοντος τοῦ σοφωτάτου και ἀειμνήστου βασιλέως Λόγος ἡνίκα τὸ τοῦ σοφοῦ Χρυσοστόμου ἱερὸν και ἅγιον σκῆνος ἐκ τῆς ὑπεροχῆς ἀνακομισθέν, ὡσπερ τις πολύβολος και πολυέρασιος ἐναπειθέθῃ θησαυρὸς τῆ βασιλίδι ταύτῃ και ὑπερλάμπρῃ τῶν πόλεων».

² Byzantinische Zeitschrift 17 (1908) 78.

τῶν» (De administrando imperio, ἔκδ. Moravcsik-Jenkins, κεφ. 30 σ. 78·80) ἀναφέρεται στοὺς «Βελοχρωβάτους = ἄσπρους Κροάτες» τῶν Καρπαθίων καὶ ὄχι, ἔπως κακῶς νομίζει ὁ κ. Β. Ferjančić (σ. 32 σημ. 91), στοὺς Κροάτες τῆς Παννονίας.

Ἀκολούθως ὁ συγγραφέας (σ. 74·80) ἐρευνᾷ τὰ σχετικὰ χωρία ἀπὸ τὶς ὑπόλοιπες συγγραφές τοῦ αὐτοκράτορα Κωνσταντίνου. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ «De administrando imperio», καὶ ἄλλα ἔργα του περιέχουν εἰδήσεις γιὰ τοὺς Σλάβους τῆς Βαλκανικῆς. Ἔτσι στὸ «Περὶ θεμάτων» (ἔκδ. A. Pertusi, κεφ. 3 σ. 1·5) βρίσκουμε πληροφορία πολύτιμη γιὰ τὰ σλαβικά φύλα στὴν περιοχή τοῦ Στρυμόνα. Ἡ ἐρευνα ἀπὸ τὸν συγγραφέα τῆς σημερινῆς πού ἔχει κατὰ τοὺς διάφορους χρόνους ἢ ἑλληνικὴ λέξι «σκλάβος», θὰ ἔπρεπε νὰ συνοδεύεται ἀπὸ τὴν παράλληλη ἐξέταση τοῦ λατινικοῦ ἔρου «sclavus», πράγμα πού δὲν γίνεται.

Οἱ εἰδήσεις μας ἀπὸ τὸ πρὸ διεξοδικὸ ἔργο τοῦ αὐτοκράτορα «Περὶ βασιλείου τάξεως» (= De caerimoniis) γιὰ τοὺς Σέρβους καὶ Κροάτες εἶναι λίγες καὶ σποραδικές, ἐνῶ ἀντίθετα στὴ βιογραφία τοῦ πάππου του Βασιλείου Α' (867·886) ὁ Πορφυρογέννητος δίνει σαφὴ εἰκόνα τῆς ἐπεκτάσεως τῆς βυζαντινῆς κυριαρχίας στοὺς Σλάβους τῶν παραλίων τῆς Δαλματίας κατὰ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 9ου αἰῶνα. Οἱ Σαρακηνοὶ δηλαδὴ τῆς Ἀφρικῆς εἶχαν ἐπεκτείνει τὶς ἐπιδρομὲς τους ὡς τὰ ἐνδότερα τῆς Ἀδριατικῆς καὶ τὸ 867 πολιόρκησαν τὸ «Ραούσιον» (Ραγούσα). Ἡ σπουδαιότατη αὐτὴ πόλη τῆς Δαλματίας ἀναγκάστηκε νὰ ζητήσῃ τὴ βοήθεια τοῦ Βυζαντίου, γιὰτὶ ἡ γειτονικὴ Βενετία, πού κατὰ τὸν 9ο αἰῶνα ἔγινε σχεδὸν αὐτόνομη, ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὸ Βυζάντιο, δὲν εἶχε ἀκόμη δυνάμεις ἀρκετές, γιὰ νὰ ἀναλάβῃ μόνη τῆς τὸν ἀγῶνα κατὰ τῶν Σαρακηνῶν. Ὁ Βασίλειος Α' ἔσπευσε νὰ στείλῃ στὴ Δαλματία τὸν ναύαρχο Νικήτα Ὁρορφα μὲ ἑκατὸ μεγάλα πλοῖα «χελάνδια» πού ξεκαθάρισαν τὴν Ἀδριατικὴ ἀπὸ τοὺς Σαρακηνοὺς. Ἡ τολμηρὴ αὐτὴ ναυτικὴ ἐκστρατεία αὐξήσῃ τὸ κύρος τοῦ Βυζαντίου καὶ κατέστησε τοὺς Δαλμάτες, τοὺς Κροάτες καὶ τοὺς Σέρβους φίλους καὶ συμμάχους, καὶ γι' αὐτὸ τοὺς βλέπουμε ὕστερότερα νὰ πολεμοῦν κατὰ τῶν Σαρακηνῶν στὴ νότιο Ἰταλία. Τότε δέχτηκαν οἱ Σλάβοι αὐτοὶ (Δαλμάτες, Κροάτες, Σέρβοι) καὶ τὸν χριστιανισμὸ ἀπὸ τὸ Βυζάντιο, γιὰτὶ ὁ Βασίλειος εἶναι ἀπὸ τοὺς αὐτοκράτορες πού θέλουν νὰ ἐπιβάλουν καὶ νὰ διαδώσουν τὴν ὀρθοδοξία ὅπου εἶναι δυνατό. Νομίζει κανεὶς ὅτι καὶ στὴ θρησκευτικὴ πολιτικὴ ἀκολουθεῖ τὸν Ἰουστινιανό. Ἀπὸ τότε οἱ Δαλμάτες ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὸ Βυζάντιο¹.

¹ Βλ. τὴ βιογραφία Βασιλείου Α' Μακεδόνα, πού ἐκδόθηκε μαζί μὲ τὴ Συνέχεια τοῦ Θεοφάνους, ἔκδ. Βόνν., σελ. 290·292.

Πολλά και πολύπλοκα είναι τὰ ζητήματα πού προκύπτουν ἀπὸ τὴν ἔρευνα τῶν σχετικῶν χωρίων τοῦ αὐτοκράτορα Κωνσταντίνου καὶ ἡ βιβλιογραφία πού ἀναφέρεται σ' αὐτά εἶναι τεράστια. Ἐπιτακτικὴ ἦταν ἡ ἀνάγκη νὰ βρεθῆ ὁ κατάλληλος ἱστορικὸς πού θὰ ἔδινε πληροφορίες γιὰ ὅλα τὰ προβλήματα πού συζητήθηκαν καὶ θὰ ἐνημέρωνε τὸν ἀναγνώστη γρήγορα καὶ μὲ ἀσφάλεια στὴν ὀγκώδη ὑπάρχουσα βιβλιογραφία. Ὁ κλῆρος ἔλαχε στὸν κ. Β. Ferjančić, ὁ ὁποῖος κατόρθωσε νὰ φέρῃ σὲ πέρασ τὸ ἐπίπονο αὐτὸ ἔργο κατὰ τρόπο λαμπρό.

Οἱ δύο πρῶτοι τόμοι τῶν βυζαντινῶν πηγῶν γιὰ τὴν ἱστορία τῶν νοτίων Σλάβων ἀποτελοῦν σημαντικὴ ἐπιτυχία. Ἄς εὐχηθῶμε τὸ Βυζαντινολογικὸ Ἰνστιτούτο τῆς Σερβικῆς Ἀκαδημίας νὰ συνεχίσῃ τὴν ἔκδοσιν καὶ τῶν ὑπόλοιπων τόμων καὶ νὰ φέρῃ αἴσια σὲ πέρασ τὸ ὠφέλιμο αὐτὸ ἔργο.

ΙΩΑΝΝΗΣ Α. ΠΑΠΑΔΡΙΑΝΟΣ

